

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

F. R. Zeynalov

Qədim türk yazılı abidələri Orta türk dövrü

*S. M. Kirov adına ADU-nun
Redaksiya- Nəşriyyat Şurasının
3 fevral 1979-cu il tarixli
qərarına əsasən dərs vəsaiti kimi çap edilir.*

*S. M. Kirov adına ADU-nun nəşri
1980*

Buraxılışa məsul: V. Bəhmənli
Redaktor: Ə. Əsədzadə
Dizayn: N. Mahmudov
Kompüter səhifələyicisi: G. Quliyeva
Korrektor: S. Səmədova

F. R. Zeynalov

**Qədim türk yazılı abidələri
Orta türk dövrü**

ISBN 995221034-5

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

“Nağil evi”
Bakı
2009

Əsər çapa hazırlanarkən ilk nəşrin kitab göstəriciləri saxlanılmışdır

Hər hansı bir dilin müasir vəziyyətini , spesifik xüsusiyyətlərini elmi surətdə anlamaq üçün onun keçdiyi inkişaf mərhələlərinə nəzər salmaq, onu müasir və ölü qohum dillərlə, habelə dialektlərlə müqayisəli surətdə tədqiq etmək zəruridir. Bir dilin və ya dil qrupunun qədim yazılı abidələri o dillərin tarixi inkişaf proseslərini izləmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Müasir dildə özünü göstərən bir çox xüsusiyyətlər abidələrin köməyi ilə anlaşıla bilər. Türk dillərinin qədim yazılı abidələri bu baxımdan qiymətli mənbədir.

Orta türk dövrü abidələrinin bir qismini əhatə edən bu dərs vəsaitində Mahmud Kaşğarının "Divani-lügət-it türk", Yusif Balasağunlunun "Qudatqu bilik", Qütübün "Xosrov və Şirin", "Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fül-lügət-it türkiyyə", "Dədə Qorqud" dastanları və "Dastani-Əhməd-Hərami" əsərləri tarixi-filoloji aspektdə səciyyələndirilir.

Burada abidələrin yarandığı tarixi şərait şərh edilir, onların leksik, fonetik və qrammatik səciyyəsi verilir, Azərbaycan dili ilə müqayisələr aparılır.

Orta türk dövründə yaranan abidələrin miqdarı həddindən artıqdır. Onlar oğuz, qıpçaq və karluq-uyğur qrupu dillərinin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirmək baxımından çox qiymətli-dir. Burada hər bir dil qrupu üçün nümunə olaraq bir-iki abidə tədqiq edilir.

Bu vəsait "Qədim türk yazılı abidələri" kursunun müəyyən bir hissəsini əhatə edən və bu səpkidə Azərbaycan dilində yazılmış ilk əsər olduğu üçün nöqsansız deyildir. Nöqsanları göstərən oxuculara müəllif indidən öz minnətdarlığını bildirir.

GİRİŞ

Türk sistemli dillərin nə vaxt meydana çıxması məsələsi çox mübahisəlidir. Məsələnin bu günə qədər həll olunmamasına əsas səbəb Orxon-Yenisey abidələrindən əvvəl heç bir qədim türk yazılı abidəsinə rast gəlinməməsidir. VIII-X əsrləri səciyyələndirən bu abidələrin əksəriyyətinin yazılma tarixi yoxdur. Çox ola bilsin ki, bu abidələrin bir qismi məhz elə eramızın əvvəlinə də aid edilə bilər. Bu abidələrin mükəmməl əlifbasına (run), təkmilləşmiş fonetik və qrammatik quruluşuna, leksik tərkibinin əhatəliliyinə əsaslanaraq cəsarətlə demək olar ki, bu abidələrin sahibləri-türk dilli xalqlar yeni eradan çox-çox əvvəl qəbilə ittifaqları, tayfa və tayfa ittifaqları şəklində ortaya çıxmış, uzun bir inkişaf yolu keçərək müxtəlif sistemli dillərlə təmasda ola-ola, dəfələrlə ayrılma və birləşmələr nəticəsində sonralar bir nəşə böyük qohum dil ailələri şəklində formalaşmış, orta türk dövründə (X-XVI) isə indi gördüyümüz iyirmi beşə qədər müstəqil dil (müasir türk sistemli dillər) səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərini dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətindir. Bu, hər şeydən əvvəl, əldə olan qədim yazılı abidələri ətraflı şərh etməklə bağlıdır, digər tərəfdən isə türk sistemli dillərin həm ölüb getmiş və həm də müasir dialekt və şivələrini, ayrı-ayrı türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu müqayisəli şəkildə səciyyələndirməklə üzvi şəkildə bağlıdır.

Türk dillərinin keçib gəldiyi inkişaf mərhələləri haqqında həm xarici və həm də sovet türkoloqları müəyyən fikir söyləmiş, bir neçə inkişaf mərhələsi qeyd olunmuşdur. (T.Stralenberq, R.Rask, M.Müller, V. Şott, M. Kastren, V. Kotviç, Y. Nemet, L. Ligeti, K. Menges, J. Bentsinq, O. Pritsak, Q. Ramstedt, M. Rəsənen, B. Vladimirtsev, V.V. Radlov, S. Y. Malov, N. A. Baskakov və b).

Həmin tədqiqatçılar türk dillərinin qədimlərdən başlayaraq bu günə qədər inkişaf tarixini beş-səkkiz dövrə bölmüşlər. Son vaxtlar daha çox təkrar olunan bölgü belədir:

1. Altay dövrü, 2. Hun dövrü, 3. Qədim türk dövrü, 4. Orta türk dövrü, 5. Yeni və ən yeni türk dövrü.

Bizcə, metodik cəhətdən tədrisi asanlaşdırmaq baxımından türkdilli xalqların əmələ gəlməsi, inkişafı və formalaşması mərhələlərini şərti də olsa, belə bölmək daha çox məqsədəuyğun olardı:

I - Ən qədim türk dövrü - yeni eradan əvvəl dördüncü minillikdən eramızın V əsrinə qədər.

II - Qədim türk dövrü - V-X əsrlər.

III - Orta türk dövrü - X-XVI əsrlər.

IV - Yeni türk dövrü - XVI-XX əsrlər.

Ən qədim türk dövrü iki mərhələni özündə birləşdirir: Altay və Hun mərhələləri.

Bu mərhələləri səciyyələndirən maddi yazılı abidələr zamanımıza qədər gəlib çıxmamışdır. Türkdilli xalqların yerləşdiyi ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılara, qədim yunan, ərəb və Çin mənbələrində verilən məlumatlara əsasən yeni eradan əvvəl birinci minilliyə qədər davam edən Altay imperiyasının varlığı haqqında danışmaq mümkündür.

Tədqiqatçılar yeni eradan əvvəl (üçüncü minillik) mərkəzi Asiyada bürünc dövründəki mədəniyyəti "Qəbir daşları mədəniyyəti" adlandıraraq onu türkdilli xalqlarla əlaqələndirirlər.¹

Qəbir daşları dövrünə elə üzərində müxtəlif heyvan şəkilləri, daha çox maral şəkli (maraldaşları dövrü) həkk olunmuş hündür daş dirəklər də daxildir. Bu ərazidə toplanan türk qəbilə və tayfaları əsasən heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olurdular. Onlar köçəri həyat keçirir, əsasən, günəşə və digər göy cisimlərinə (ay, ulduz), dağa, oda və s. sitayiş edirdilər. Baykal gölü hövzəsində, Monqolustanda, Tuvada tapılan heyvan rəsmləri həkk olunmuş daşlar, müxtəlif kənd təsərrüfat alətləri, qayalar üzərində həkk olunmuş rəngarəng rəsmlər bu dövr haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər. Bura son illərdə aşkar edilən qəbirlərdən tapılan materialları da əlavə etməkləzəmməkdir. Bu qəbirlərdən tapılan materialların (xüsusilə Tuvada) skif qəbirlərindən tapılan digər materiallarla mü-

¹ А. П. Окладников. История Якутской АССР, т. 1, М., 1955.

qayisəsi belə bir ümumi fikrə gətirib çıxarır ki, yeni eradan əvvəl bu ərazilərdə skif-Sibir mədəniyyətinə malik qədim türk-Tuva qəbilələri məskən salıbmışlar.

Altay dövründə bu ərazidə üç böyük dil ailəsinin varlığını göstərmək olar: türk dilləri ailəsi, monqol-tunqus-mancur dilləri ailəsi və uqor-fin dilləri ailəsi. Məhz bu dövrdə həmin dil ailələri arasında uzun bir müddət əlaqə, ünsiyyət olmuş, onların daha çox leksik, qismən də fonetik və qrammatik quruluşunda uyğunluqlar əmələ gəlmişdir. Bura həm də zahiri tipoloji uyğunluğu (iltisafı dillər sistemi ilə bağlı) əlavə etsək, mənzərə aydın olar. Bizcə, məhz elə bu xüsusiyyətlərə aludəçilik nəticəsində Ural-Altay və altayşünaslıq nəzəriyyələri ortaya çıxmışdır.

Ən qədim türk dövrünün ikinci mərhələsi hunlarla bağlıdır (onlar suyunlar, xunlar da adlanmışlar). Yeni eradan əvvəl birinci minillikdən eramızın beşinci əsrinə qədər Monqolustan çöllərində, Baykal gölü hövzəsində müxtəlif xalqları özətrafında birləşdirən hunlar burada Hun imperiyasının əsasını qoydular. Hun tayfa ittifaqları ümumdünya tarixi prosesində çox mühüm rol oynamışdır. Yeni eradan əvvəl Çin sərhədlərindən başlayaraq, mərkəzi Avropaya qədər yayılan hunlar Asiya və Avropa xalqlarının tarixində əsaslı rol oynamış, bu ərazidə xalqların əmələ gəlməsinin əsasını qoymuşlar.

Hunlar ən qədimlərdə (y. e. ə. İkimininci illərdə) dövlət quruluşuna malik olmamış, tayfalar halında köçəri həyat keçirmişlər (Çin mənbələrində hunlar haqqında ilk məlumat yeni eradan əvvəl 1764-cü ildə verilib. Onlar **xuxun** adlanmışlar). Bu tayfalar Çin mənşəli qəbilə və tayfalarla üzvi əlaqədə olmuşlar. Bu əlaqələr yeni eradan əvvəl II əsrdə yaşamış Çin tarixşünaslığının babası hesab olunan Sima Teyanın "Tarixi qeydlər" adlı əsərində ətraflı verilib.² (Buradan məlum olur ki, xunlar Avropa-qərb xunları, sonralar hunlar adlanmışdır. Onları ayrı-ayrı xalqlar kimi səciyyələndirmək

¹ Вах: История Сибири, 1, Л., 1968.

² Вах: Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, 1, М.-Л., 1950.

cəhdləri də var). Onlar xan imperiyası ilə iqtisadi-siyasi münasibətdə olmuşlar. Müxtəlif zamanlarda isə (hunlar zəif düşəndə) xan imperiyası onları da öz əsarəti altına ala bilmişdir.

Əksər türkoloqlar hunların müasir nəslini yaqutlarla bağlayırlar. Bunu hun qəbirlərindən (y. e. ə. I əsr) tapılan baş saçının kimyəvi analizi də bir daha sübut edir.¹

Hunları son zamanlara qədər vəhşi, geridə qalmış xadqlar kimi səciyyələndirirdilər. Aparılan tədqiqlər göstərir ki, hunlar o dövrün mədəni səviyyəyə yüksək olan xalqları ilə bərabər səviyyədə olmuşlar.²

Hun imperiyası əslində qəbilə imperiyası idi. Burada 24 qəbilə birliyi mövcud idi. Qəbilə başçıları-ağsaqqallar ildə bir neçə dəfə toplaşır, özlərinə rəhbər, hakim-Şanyuy seçirdilər.

Çin mənbələrindən məlum olur ki, onların yazısı da olub. Belə ki, heyvanların, əhalinin hesabı aparılan, vergi müəyyənləşdirilən kitablar təsis edilmişdi. Lakin, çox təəssüf ki, hun yazısı zəmanəmizə qədər gəlib çıxmamışdır. Bir şey şəksizdir ki, hunlar türkdilli xalqlar olmuşlar. Çox ola bilsin ki, run əlifbasının, yazısının əsasını məhz elə hun yazısı təşkil edir. Hunların dilindən danışarkən, əlbəttə, bu dilə təsir edən digər dil qruplarını (hər şeydən əvvəl monqol qrupu dillərini) nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Bir çox tədqiqatçılar hun dilini türk dillərinin inkişafında ümumi bir mərhələ-dövr hesab etmir, bu kökdən (türk dilləri ailəsindən) qopmuş bir qol hesab edirlər.

Hun dilinin qədim bulqar, qədim xəzər və qədim çuvaş dilləri ilə genetik uyğunluğundan da bəhs olunur. Bizcə, hunların qədim bulqarlarla genetik cəhətdən ümumiliyi şübhəsizdir. Çuvaş və xəzərlərə gəlicə, onu demək olar ki, onlar qırçaq qəbilə və tayfa ittifaqlarına aid olub, sonradan bulqar və uqro-fin qrupu dillərinin güclü təsiri altında ciddi şəkildə leksik, fonetik və qrammatik də-

¹ И. Никифоров. Волосы гуннов приподносят сюрпризы, "Химия и жизнь", 1970, №11.

² Вах: А. Н. Бернштам. Очерк истории гуннов. Л., 1951; А. Н. Гумилев. Хунну, М., 1960; Уенә опун. Хунны в Китае, М., 1974; История Сибири, I, Л., 1968

yişməyə uğramışlar.

Şərqi hunların dili isə daha çox yaqut dilinə uyğun gəlir.

Hun imperiyası dövründə bu ərazidə bulqarların, xəzərlərin, avarların, qırğızların, yaqutların, qırçaq və oğuzların dil ailəsi kimi qəbilə və tayfa ittifaqları şəklində formalaşması özünü göstərir.

Burada oğuz-karluq-qırçaq tayfaları hələ bir-birindən təcrid olunmamış şəkildədir.¹

Hun imperiyasının süqutundan sonra (V əsrin sonu, VI əsrin əvvəlləri), şimal və şərq istiqamətlərində yayılan türkdilli tayfaların yenidən təmərküzləşməsi özünü göstərir. Bu tayfalar içərisində birinin adının daha tez-tez çəkildiyinin şahidi oluruq. Belə ki, Çin mənbələrində bir sıra türkdilli (əlbəttə, sonradan belə bir ümumi ad altında toplanan) tayfalarla yanaşı (uyğur, oğuz, qırçaq və s.), tyukyu/tyurkyut tayfasının da adı çəkilir. Məhz elə bu adla bağlı olaraq həmin dövr **qədim türk dövrü** adlandırılmışdır. Əslində Monqolustan, müasir Tuva və Altay, Balxaş ətrafında təmərküzləşən bu tayfaların hamısı Tyukyu (türk) adlanmır, hamısı da bu şivədə danışmırdı (**tyukyu - türk** ancaq bir tayfanın adı ola bilərdi).

Tyukyular 536-cı ildə Altayın mərkəzində bir dövlət yaratmağa nail olurlar. Belə hesab edirlər ki, bu dövlətin başçısı şaman olub. Onun oğullarından biri Aşni adlanır. Çin mənbələrində artıq tarixi şəxsiyyət kimi, bu dövlətin başçısı olaraq Tümenin (Bumin) adı çəkilir (Aşninin nəvəsi). Bu dövlətə başçılıq edən xaqanlar arasında İstemi, Bükən və Tobonun adları çəkilir. Tyukyu dövləti çinlilərin güclü hücumuna məruz qalaraq **qərbi və şərq tiyukyu** şəklində iki yerə bölünür və 630-660-cı illər ərzində Çinin hakimiyyəti altına keçərək öz istiqlaliliyyətini tamamilə itirir. Bir qədər sonra bu tayfaların bir qismi Qutluğun (Qudulu) ətrafında birləşərək Tyukyu xaqanlığını yenidən dirçəltməyə müvəffəq olurlar.

Qədim türk dövrünün yeni mərhələsi **uyğur mərhələsi** adlanır (745-840). Uyğurlar da Tyukyu dövlətinin tərkibinə daxil olan tayfalardan biri idi. Onlar Yenisey və Selengi çayları arasında yerləş-

¹ Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, М., 1969.

mişdilər. Uzun müddət (Hun imperiyasının süqutundan 610-cu illərə qədər) jujanlarla mübarizə aparmış, özlərinə əlli ilə yaxın davam edən kiçik bir dövlət də qurmuşdular. Sonra isə onlar Tyukyu dövlətinin tərkibinə qarışmışlar.

Uyğur dövləti Orta Asiyada yerləşən türkdilli xalqların mədəniyyətinin, dillərinin zənginləşməsində, yayılmasında çox mühüm rol oynamışdır.

Uyğurlar türkdilli xalqlar içərisində özünün yüksək şəhər mədəniyyəti, yazıya malik olması, xarisi ölkələrlə, onların mədəniyyəti, ədəbiyyat və incəsənəti ilə yaxından tanış olmaları ilə seçildilər.

Qədim türk dövrü ilə bağlı olan **bulqar və xəzər** mərhələsi haqqında türkologiyada vahid bir fikir yoxdur.

Uzun müddət xəzərlər türk sistemli dillər qrupuna daxil edilmirdi. Xəzər xanlığı 300 ilə yaxın Şərqi Avropada ilk feodal dövləti kimi tanınmış, köçəri və yarım köçəri xalqları öz ətrafında birləşdirərək uzun müddət Vizantiya, İran, Ərəb xəlifəliyi ilə müharibə vəziyyətində olmuşdur. Bu xaqanlığın əsasını IV əsrdə Avropaya böyük axınla gələn hunların qalıqları təşkil etsə də, burada müxtəlif mədəni səviyyəyə malik başqa sistemli xalqlar da müəyyən rol oynamışdır.

Xəzər xaqanlığı qurulana qədər Hun imperiyası tərkibinə daxil olan, onun süqutundan sonra müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş onlarla bir-birilə vuruşan, düşmənçilik edən xalqlar Şərqi Avropa çöllərinə yayılmışdılar: akatsirlər, barsillər, saraqurlar, uroqlar, savirlər, avarlar, uyğurlar, kutriqurlar, bulqarlar, xəzərlər və s. və i. a. Onların çoxu (barsillər, savirlər, xəzərlər, bulqarlar, avarlar) türkdilli xalqlara aid idi.

Xəzərlər barsillərlə (sonralar isə savirlərlə) birləşərək Ermənistanı, Gürcüstanı və Albaniyanı zəbt etmişdilər.¹

Savirlər də hun qəbilələrinə aid olub, Qafqaz dağları boyunda məskən salmışdılar. Vizantiya tarixçisi Prokopi Kesariyski onların

¹ С. А. Плетнева. Хазары, М., 1976, стр. 17.

sayca həddindən artıq olduqlarını, Roma imperatoru və İran hökmdarı ilə dostluq etdiklərini göstərmişdir (VI əsr). Xəzərlər haqqında Maisey Kaqankatvatsinin "Aqvan tarixi" əsərində, Vizantiya tarixçiləri Zaxari Ritor, İoann Malala, Feofanın və b. əsərlərində də xeyli məlumat tapmaq mümkündür.

Ərəb tarixçiləri İstəxri və İbn-Hövqəl yazırdılar ki, xəzərlərin dili bulqar dilinin eynidir. Bulqarların qərbi-türk dillərinə (oğuz-qırçaq) aid olması mübahisə törətmir. Deməli, xəzər dili də həmin qrupa aid edilə bilər.

Suriya tarixçisi İoann Efesin "Tarix" əsərindən (VI əsr) mühafizə olunmuş hissələrdən belə məlum olur ki, hun tayfalarından olan üç qardaşdan biri-Bulqar Romanı, ikisi isə Bersiliyanı öz hakimiyyətləri altına alırlar (guya o qardaşlardan biri **Xəzərlik** adlanmış). Xəzərləri çox vaxt **türk savirləri** də adlandırmışlar¹.

Dərbənd qalasının və səddinin farslar tərəfindən çəkilişi məhz bu xalqların fasiləsiz hücumlarının qabağını almaq məqsədilə olmuşdur.

Bununla belə, hələlik bu xalqların müstəqil inzibati dövlətindən danışmaq qeyri-mümkün idi. Belə xaqanlıq ancaq VI əsrin II yarısında Asiya qitəsində Aşni tərəfindən qurulur. Ərəb tarixçisi Təbəri Qafqaz ərazisində məskən salmış bulqarların, xəzərlərin, beləncərlərin türk xaqanı İstemi tərəfindən əsarət altına alındığını qeyd edir.

Tukyu xaqanlığının əsarətindən qurtaran türkdilli bulqar tayfa birlikləri Böyük Bulqariya birliyi yaratmağa nail olur, Vizantiya və İberiya ilə saziş bağlayırlar. Onların rəhbər və hökmdarları haqqında da məlumat zəmanəmizə qədər gəlib çıxıb: Qubrat (635-640), Asparux, Batbay.

Elə təqribən bulqar dövləti yarandığı vaxtlar onlarla qonşuluqda Xəzər dövləti yaranmağa başlayır. Xəzərlərin içərisində külli miqdarda bulqar tayfaları da var idi.

Xəzər xalqı haqqında ən mükəmməl məlumat X əsrin ortaların-

¹ Yenə orada.

da Xəzər hökmdarı İosifin İspaniyaya, Xəlifə III Əbdürəhman Xasdan ibn Şafruta yazdığı məktubda öz əksini tapmışdır¹. Onlar Dağıstanı, Kuban ətrafını, Qara dənizin şimal hissələrini, Krımın böyük hissəsini tutaraq, çox qüdrətli xaqanlıq-Xəzər xaqanlığı yarada bilirlər. Onların bu ərazidə hökmranlığı X əsrin yetmişinci illərinə qədər davam etmişdir. Xəzər hökmranlığına 965-ci ildə Kiyev knyazı Svyatslav İqoreviç son qoyur.

Nəticə etibarilə onu demək olar ki, bulqarlar türk mənşəli tayfalar olub, bu əraziyə hunların tərkibində gəlmişlər². Eyni fikri xəzərlər haqqında da demək olar.

Bizcə, tarixdə xəzərlərin rolunu mütərəqqi hesab edən müəlliflər haqlıdırlar³. Belə ki, onlar ərəblərin hücumunun qabağını almaqla bərabər, Vizantiya mədəniyyətinə bir növ qarşı açmış, Dağıstanda yaşayan onlarla tayfanın məhv olmasının qarşısını almışlar. Xəzərlər bu ərazidə yaşayan müasir xalqların, xüsusilə türkdilli xalqların formalaşmasında mühüm rol oynamışlar.

Orta türk dövrü türk dillərinin tarixində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir mərhələdir. X-XVI əsrləri əhatə edən bu müddətdə ayrı-ayrı tayfa ittifaqlarından müasir türk dilləri ayrılaraq formalaşmağa başlayır. Bundan əlavə, çox geniş bir sahəyə yayılmış türk xalqları həmin ərazilərdə X-XIII əsrlərdə bir neçə dövlət yarada bilirlər. Bu cəhətdən Qaraxanlı və Səlcuq dövlətləri nəzərdiqqəti daha çox cəlb edir.

Bu müddətdə türk dillərinin qrammatik quruluşunda da müəyyən təkmilləşmə, sabitləşmə, cilalanma özünü göstərir. Bunu türk dillərinin fonetik və leksik quruluşuna da şamil etmək olar. Bu dövrdə artıq qədim türk yazısı ərəb əlifbası ilə əvəz olunur. İslam dininin geniş yayılması ilə bağlı olaraq dini-sxolastik ədəbiyyatın türkdilli xalqların mənşəyinə nüfuz etməsi qüvvətlənir. Rəsmi idə

¹ Л. Н. Гумилев. Открытие хазарии, М., 1966.

² Я. А. Федоров, Г. С. Федоров. Ранние тюрки на Северном Кавказе. Изд-во МГУ, 1978.

³ М. И. Артамонов. История хазар, Л., 1962; С. А. Плетнева. Хазары, М., 1976.

rəçilikdə ərəb və fars dillərinin işlədilməsinə aludəçilik bu dillərdə bədii əsərlərin də yazılmasına və nəhayət, türk dillərində elmi və bədii əsərlərin yaranmasının qarşısını almağa gətirib çıxarır.

840-cı ildə, qırğızların uyğur hökmranlığına son qoymasından sonra, uyğurların bir qismi Çinin Qansu vilayətinə köçüb gedir, qalaları isə oturaq həyata keçərək şəhərlərdə yaşamağa başlayır, karluq dilləri ilə qaynayıb qarışır.

Beləliklə, Qərbi Türküstanda yenidən türkdilli xalqların təmərküzləşməsi baş verir. Əsas karluq tayfa birliklərindən və uyğurların bu ərazidə qalmış qəbilə və tayfalarından ibarət olan bu birlik əsasında Qaşqarın mərkəzində 940-cı ildə Qaraxanlılar dövləti yaranır. Qaraxanlılar əslində dövlət adı olmayıb, həmin dövlətin hökmdarlarının "qara" ləqəbi (qüvvətli, qüdrətli) qəbul etməsi ilə bağlı bir addır. Bu dövlətin ilk hökmdarı Əbdülkərim Satuk Buğra Qaraxandan (940-955) başlayaraq bütün hökmdarlar Qara ləqəbini qəbul etmişlər. Buğra Qaraxan islamiyyəti qəbul etdiyi üçün dövlət türk-islam dövləti kimi tanınır. Qaraxanlılar dövləti İlekxanlar "Əl-Xaqaniyyə" adı daşıyır. (**Xaqaniyyə türkcəsi** də bununla bağlı ortaya çıxır).

Qaraxanlılar dövləti 1212-ci ilə qədər (monqol istilasına qədər) davam edir (məhz buna görə də Orta türk dövrünü iki mərhələyə - **Qaraxanlılar** və **monqol** mərhələlərinə) ayırırlar.

Orta türk dövründə artıq əksər türk dilləri (əlbəttə, tayfa birlikləri nəzərdə tutulur) üçün müştərək Orta Asiya Xaqaniyyə türkcəsi-Cığatay dili formalaşmağa başlayır. Bu dilin (əgər belə demək mümkünsə) əsasını karluq (tuksi, yağma, cıqıl) və uyğur tayfa birliklərinin dili təşkil edirdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxt oğuz və qırpaq tayfa birlikləri bu təmərküzləşmədən ayrı düşdükleri üçün Orta Asiya Xaqaniyyə türkcəsindən yavaş-yavaş fərqlənməyə başlamışdı (oğuz və qırpaq qrupu dillərinin bir-biri ilə daha da yaxınlaşması məhz bu dövrlə bağlıdır). Əksər türköloqlar orta türk dövründə türk dillərinin cənub-qərb (oğuz), şimal-qərb (qırpaq) və

¹ M. Ergin. Türk dil bilgisi, İstanbul, 1962.

şərq (Qaraxanlılar) qrupu dilləri olmaq etibarilə üç qrupa ayırırlar¹.

Eyni mənzərəni biz "Fundamenta" adlı əsərdə də görürük. Burada oğuz və qıpçaqlar qərbə, Qaraxanlı, Xarəzm və Cağatay türkcəsi isə şərqə aid edilir¹.

Monqol istilasına qədər fəaliyyət göstərən türk dövlətlərindən biri də Səlcuq dövləti idi (XI-XIII əsrlər). Bu dövrdə əsasən Əfqanıstanda fəaliyyət göstərən Yeminilər-Qəznəvilər dövlətini (969-1187) də göstərmək lazımdır. Bu dövlət Qəznəvi Mahmudun vaxtında (997-1030) çox məşhurlaşmış, Hindistanı, Xarəzmi, Əfqanıstanı, İrani və s. islamlaşdırma bilmişdi.

Monqolların hücumu ilə Orta Asiya və Şərqi Avropa xalqlarının tarixində yeni bir mərhələ başladı. Monqol hökmranlığı vaxtı bir-birinin dalınca bir neçə dövlət əmələ gəldi. Belə ki, Cünqariya rayonunda Oyrat tayfa birliyi yarandı (Cünqar xanlığı). Ural çayı hövzəsində Sibir xanlığı (XV) formalaşdı. Cənub-qərbdə əvvəl Cağatay (XIII), sonra isə Timurilər (XIV) dövləti yarandı. Qərbdə isə Qızıl Orda (XIII) dövləti əmələ gəlir. XV əsrdə Qızıl Orda üç müstəqil xanlığa parçalanır: Kırım(1420), Qazan (1433) və Həştərxan (1466) xanlıqları.

Teymurləngin yaratdığı dövlət (1370-1405) Baburun vaxtında (1504) özbəklər tərəfindən (Şeybani xan) işğal olunur. Bu dövlət əvvəlcə Səmərqənd və Kunya-Urgenç dövlətlərinə, sonra isə Buxara, Xivə və Kokand xanlıqlarına parçalanır².

Babur eyni zamanda Hindistanda da türk imperatorluğunun (1526-1858) əsasını qoymuşdu. Bu inzibati birliklərdə toplanan xalqlar qərbdə oğuz-karluq-qıpçaq, şərqdə isə qırğız-qıpçaq, xakas, yaqut və tuva dil qruplarının nümayəndələri idi. Məhz buna görə də Orta türk dövründə yaranan abidələrdə bu dil qruplarının müxtəlif səviyyə elementləri öz əksini tapa bilmişdir. Bu dil qruplarına eyni zamanda ərəb, tacik, soqdi və monqol dillərinin də müəyyən təsiri olmuşdur.

¹ Philologiae Turcicae Fundamenta, 1, Wiesbaden, 1959.

² Н. А. Б а с к а к о в. Введение в изучение тюркских языков, М., 1969.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, "monqol istilasının monqollardan daha çox türkdilli xalqların taleyinə təsiri olmuş" (V.V. Bartold), onların (monqolların) yaratdığı dövlətin dili tədricən türk dili olmağa başlamışdı.

IX-XIII əsrlərdə Misirdə, Suriyada, Hindistanda yaranmış türk dövlətləri, eləcə də Xarəzmşahlar dövləti (XIII əsr), Qaraqoyunlular (1380-1469) və Ağqoyunlular (1350-1502) dövlətləri də Orta türk dövrünü şərtləndirən inzibati birliklər kimi diqqəti cəlb edir.

Orta türk dövrünü səciyyələndirən onlarla yazılı abidə zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır.

Onlardan Mahmud Kaşğarının "Divani- lüğət-it türk", Yusif Balasağunlunun "Qutadqu bilik", "Sodek Sumanikus", Əbu Həyyan əl-Qarnatinin "Kitabül-əl idrak li lisanül əl-etrak", Qütbün "Xosrov və Şirin" poeması, Seyfi Sarayinin "Gülüstan" əsəri, Rəbğuzinin "Qisasül-ənbiya" əsəri, "Nəxc-ül-fəradis", "Məhəbbətnamə", "Dədə Qorqud" dastanları, Fəqihin "Çərxnamə"si, Şəyyad Həməzinin "Yusif və Züleyxa"sı, Əlinin "Qisseyi-Yusif" əsəri, "Əhməd Hərami dastanı", "Ət-töhfətül-zəkiyyə fil-lüğətül-türkiyyə" əsərləri, Əhməd Yəsəvinin "Divani-hikmət", Əhməd Yüknəkinin "Ətibətül həqaiq" əsərlərini göstərmək olar. (Bu əsərlər Orta türk dövründə yaranan əsərlərin müəyyən bir hissəsidir).

Bu yazılı abidələr müasir türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməkdə, ayrı-ayrı türk dillərinin tarixini, tarixi-müqayisəli qrammatikalarını və lüğətlərini yaratmaqda əvəzsiz məxəzlərdir. Onların bir qismi Qaraxanlılar, Xaqaniyyə türkcəsinin (karluq-uyğur), bir qismi isə oğuz, oğuz-səlcuq türkcəsinin qədim abidələri hesab edilə bilər. Bu cəhəti nəzərə alaraq, hər bir dil qrupundan nümunə üçün bir-iki abidə haqqında məlumat verməyi faydalı hesab edirik.

* * *

Qaraxanlılar dövründə yaranmış abidələr həm dil və həm də dövrün ictimai-siyasi səciyyəsinə müəyyənləşdirmək baxımından çox əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, IX əsrin birinci yarısında (840) Samani dövlətinin hökmranlığına son qoyuldu, Kaşğarın mərkəzində yeni türk dövləti yarandı.

Əksər tədqiqatçılar Samanilər hökmranlığına son qoyanları karluq xalqları hesab edirlər. Karluqların üç boyu - çiqıl, yağma və tuksi boyları əsasında formalaşan bu dövlət sonradan öz ətrafına digər türkdilli xalqlardan əlavə külli miqdarda müxtəlif qəbilə, tayfa və xalqları da birləşdirərək Şərqi və Qərbi Türküstanda qüdrətli bir türk hökmranlığı yarada bildi.

Bu dövlətin ətrafında birləşən xalqlar X əsrin ortalarında islamı qəbul etməli olurlar. Qaraxanlılar dövrünü səciyyələndirən tarixi əsərlər haqqında ancaq ayrı-ayrı parçalar XIV-XV əsr tədqiqatçılarına yazılarında bu günə qədər gəlib çıxmışdır.

XIII əsrin görkəmli tarixçisi Camal Karşinin yazılarında, İman Əbdül Fəttah əl-Qadir əl-Almaninin "Tarixi-Kaşkar" adlı əsərində müəyyən məlumatlar verilmişdir.

Hələ VI-VII əsrlərdə karluklar Türk Xaqanlığının tərkibində hücumlarda, basqınlarda iştirak edirdi. Onlar sonralar uyğurlarla birlikdə doqquz-oğuz birliyinə daxil olurlar. Uyğurların qırğızlar tərəfindən darmadağın edilməsindən sonra, karlukların hakimiyyəti əllərində möhkəmləndirmək üçün yeni ictimai-siyasi münbit bir şərait yarandı. Karluk yağbularından* biri-Bilgə Gül Kadir xaqan titulu qəbul edir (840). Beləliklə, digər yağbular da ona tabe olur. Qaraxanlılar sülaləsinin əsası məhz belə qoyulmuşdu.

Dövlət quruluşu baxımından onlar qərbi türk xaqanlığının sistemini qəbul edərək **Qərbi və Şərqi Xaqanlıq** olmaq üzrə iki tayfa birliyini birləşdirən imperiya yaratmışdılar. Çiqıl qəbiləsi (şərqi) aparıcı hesab olunurdu. Balasaqunda yerləşən bu xaqanlığın başında Arslan Qara xaqan dururdu. Qərbdə isə kiçik xaqanlıq hökmranlıq edirdi. Əvvəl Tarazda, sonra isə Kaşkarda yerləşən bu yağma qəbiləsinin başında Buğra Qara xaqan dururdu (hökmranlığın adı da yuxarıda dediyimiz kimi buradan ortaya çıxmışdır).

Hökmranlar həmçinin **İlik** titulu da daşıyırdı - Arslan İlik və Buğra İlik¹.

* "Yabğu"--türk xaqanlığında yüksək rütbələrdən biri idi - red.

¹ С. Г. К л я ш т о р н ы й. Эпоха "Кутадгу билиг". Советская тюркология, 1970, №4.

Qaraxanlılar dövlətinin islamı qəbul etməsi, hər şeydən əvvəl, siyasi və iqtisadi mənafeədən irəli gələn, hakimiyyəti möhkəmləndirməyə yönəldilmiş bir hadisə idi. XIII əsrin I yarısına (1212) qədər davam edən bu dövlətin daxilində həmişə çəkişmələr olmuş, onlar həmişə ətrafdakı qonşularla müharibələr aparmışlar.

Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğət-it türk" və Yusif Balasağunlunun "Qutadqu bilik" əsərləri məhz belə bir şəraitdə meydana çıxmışdır.

Məlum olduğu kimi, 637-ci ildən başlayaraq, ərəblərin Orta Asiyaya axını başlayır. Artıq VIII əsrdə ərəb dili burada hökmran mövqə tutaraq, fars dilini sıxışdırmağa başlayır. İslamı qəbul etməklə yanaşı, ərəb əlifbasını da qəbul edən türk xalqları uyğur yazısını bir növ unutmuş olur. Çox ehtimal ki, XI əsrdən əvvəl də ərəb əlifbası ilə yazılmış türk əvidələri olmuşdur. Lakin "Qutadqu bilik"dən əvvəl yazılmış belə bir abidəyə hələlik rast gəlinməmişdir.

Yusif Balasağunlunun "Qutadqu bilik" əsərinin meydana çıxması tarixi zərurətdən irəli gəlirdi. Belə ki, türkdilli xalqların yaşadığı böyük bir ərazidə artıq islam dini hökmranlıq edirdi. İslam dinini təbliğ edən, onun yayılmasına, xalq arasında kök salmasına, möhkəmlənməsinə kömək edən əsərlərin yazılması günün tələbindən irəli gəlirdi.

Belə bir əsər məhz Yusif Balasağunlunun "Qutadqu bilik" əsəri oldu. Bu əsər əsasən nəsihət səciyyəsi daşıyan etik-didaktik bir əsərdir. Lakin əsər tək-cə nəsihət verməklə qalmır, bir növ insana "hər iki dünyada" xoşbəxtlik yolunu göstərməyə çalışır.

Bu əsərin tək-cə quru etik-didaktik xarakterdə olduğunu da iddia etmək olmaz. Belə ki, burada bəşər həyatının mənası, məzmunu, və mündəricəsi səciyyələndirilir, onun cəmiyyətdə oynadığı rol müəyyənləşdirilir. Müəllif ideal həyat tərzini təsvir etsə də, gündəlik həyatla bağlı olduğu üçün real surətlər yarada bilmiş, zəmanəsinin görkəmli şairi və filosofu kimi şöhrətlənmişdir.

M. Kaşğarının "Divani-lüğət-it türk" əsəri də dövrün tələbilə ortaya çıxmışdır. Bildiyimiz kimi, rəsmi inzibati dövlət aparatlarında ərəb dili ilə yanaşı, türk dili də hökmran mövqə tuturdu. Nəinki

təkcə Qaraxanlılar dövləti, hətta digər yerlərdə (sonralar isə məmlüklər dövründə əksər ərəb ölkələrində) türk dilini bilməyə böyük ehtiyac var idi. Məhz bu tələbi ödəmək, eləcə də müəllif, özünün dediyi kimi, türk dillərinin ərəb dilindən heç vəchlə aşağı olmadığını, hətta ondan zəngin, əhatəli bir dil olduğunu sübut etmək üçün belə bir əsəri yaratmağa böyük ehtiyac duymuşdur.

M. Kaşğari bundan əvvəl türk dillərinin sintaktik quruluşunu səciyyələndirən "Cəvahirün-nəhv" əsərini də yazmış, lakin əsər hələ bu günə qədər tapılmamışdır.

MAHMUD KAŞĞARININ "DİVANİ-LÜĞƏT-İT TÜRK" ƏSƏRİ

Müasir türk dillərinin indiki vəziyyətinin dəqiq elmi təhlilində ayrı-ayrı sözlərin inkişaf prosesinin, onların dəyişmiş formalarının izahında misli görünməmiş elmi əhəmiyyətə malik olan abidələrdən biri Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğət-it türk" əsəridir.

Yazılmasından 900 il keçməsinə baxmayaraq, bu əsər ilk lüğət, ilk qrammatika olmaq etibarilə öz əhəmiyyətini nəinki azaltmış, əksinə, zaman keçdikcə qədr-qiyətini daha da artırmışdır.

Həm "Divan" və həm də onun müəllifi Mahmud Kaşğari haqqında son illərə qədər çox bəsit məlumatla malik idik.

Biz ancaq görkəmli türk alimi Katib Çələbinin "Kəşf-üz-zünun" adlı əsərində Mahmud Kaşğarının və əsərinin adına rast gəlirik. Çələbi onun adının Mahmud bin Hüseyin bin Məhəmməd olduğunu, əsərinin isə "Divani-lüğət-it türk" adlandığını göstərirdi.

Mahmud Kaşğari dövrünün digər alim və şairlərindən fərqli olaraq "Divan"da özü haqqında ətraflı məlumat verməmişdir. "Divan"da ara-sıra verilən biblioqrafik məlumatdan aydın olur ki, Mahmud Kaşğarının əsli Barsağunlu imiş.

"Divan"da verilən xəritədən məlum olur ki, Barsağun şəhəri Balasağun şəhərinin lap yaxınlığında, İli çayının sahilində yerləşirdi. Balasağun şəhəri sonralar Kaşğar şəhəri kimi Şərqi Türkünstanın mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilir. Mahmud Kaşğari çox ehti-

mal ki, gənclik illərini Balasağunda keçirmiş, ilk təhsilini orada almış, sonralar isə təhsilini təkmilləşdirmək üçün Kaşğar şəhərinə getmişdir. Mahmud Kaşğarının sonralar **Kaşğari** təxəllüsünü qəbul etməsi bir tərəfdən o vaxtlar Kaşğarın öz sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda da tanınması idisə, digər tərəfdən isə Mahmud Kaşğarının bu şəhərlə bağlılığı idi.

Mahmud Kaşğari XI əsrin ortalarından yazıb-yaratmış görkəmli türkoloq, tarixçi-etnoqraf və coğrafiyaşünasdır. "Divan"dan göründüyü kimi, o, eyni zamanda, çox mahir bir dialektoloq olmuşdur.

Mahmud Kaşğarının elmi fəaliyyəti Orta türk dövrünə təsadüf edir. Bu dövr X-XVI əsrləri əhatə edir. Orta türk dövrü özü də iki böyük hakimiyyət dövrünə bölünür: 1. Qaraxanlılar və İlekxanlar dövrü; 2. Monqol hökmranlığı dövrü.

Mahmud Kaşğari Qaraxanlılar hökmranlığının çiçəkləndiyi, Orta Asiyada islam mədəniyyətinin yayıldığı, ərəb və fars dillərinin zorla qəbul etdirildiyi, yerli türk dillərinin sıxışdırıldığı bir vaxtda, bir tərəfdən türk dilinin qorunub saxlanması, digər tərəfdən isə bu dilin başqa dillər, birinci növbədə ərəb dili səviyyəsindən heç də aşağı olmadığını elmi cəhətdən sübut etmək üçün "Divani-lüğət-it türk" əsərini yazmağa girişmişdir. Müəllifin öz sözləri ilə desək, "Türk dilinin ərəb dili ilə at başı yürüdügünü" isbat etməyə çalışmışdır.

Məlum olduğu kimi, Qaraxanlılar dövlətinin dövlət dili türk dili hesab edilmişdir. Mahmud Kaşğari bu dili "Xaqaniyyə türkcəsi" adlandırmışdır. O, türk dillərinin dialekt və ləhcələri arasında Xaqaniyyə türkcəsini ən incə və zərif dil hesab etmiş, onu ədəbi dil kimi səciyyələndirmişdir.

Qaraxanlılar dövlətində əksəriyyət təşkil edən karluqlar olmuşdur¹. Karluq dil qrupunun çıxıl və yağma budaqlarının-tayfa ittifaqlarının nümayəndələri uzun müddət bu dövlətin hegemon qüvvəsi olmuşlar².

¹ Вах: В. В. Григорев. Каракханды в Мевеереннагре по Тарихи Мунеджим-башы, СПб, 1874. с.59.

² О. P r i t s a k. Die Karachaniden. Der Islam, Bd. 31, 1954, №1, səh. 22.

Mahmud Kaşğari uzun müddət türk xalqlarının yerləşdiyi obaları, kənd və şəhərləri oymaq-oymaq gəzmiş, türk dilinə, türk mədəniyyətinə aid nə varsa, çox diqqətlə, böyük bir ustalıq və incəliklə toplamış, həm qərb və həm də şərqdə yerləşən türklərin dillərindəki leksik-fonetik və qrammatik fərqləri göstərməyə çalışmışdır.

Əlbəttə, Mahmud Kaşğarının "Divan"ı hər şeydən əvvəl, mükəmməl bir lüğətdir. 900 illik bir tarixə malik olan bu əsər elə lüğət kimi də misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu əsər türk dillərinin dil tarixi üçün əvəzsiz bir xəzinədir. Tarixin həyat səhnəsindən silib atdığı, bir dil qrupu kimi artıq mövcud olmayan yüzlərlə etnik dil qrupları məhz bu "Divan"ın hesabına bu gün də yaşayır, müasir türk dillərinin keçib gəldiyi inkişaf yolunu düzgün müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

Mahmud Kaşğari zəmanəsinə görə yüksək təhsil görmüş, ərəb və fars filologiyasına yiyələnmiş bir alim idi. "Divan"da ara-sıra verilən məlumatlardan aydın olur ki, Mahmud Kaşğari yüksək rütbəli zadəgan nəslinə mənsub olmuşdur. Onun saray adət-ənənələrini dərinləndirən bilməsi, dövlət təşkilatları haqqındakı dəqiq məlumatı bu fikri bir daha təsdiq edir.

Mahmud Kaşğarının hansı türk qəbiləsinin nümayəndəsi olması çox mübahisəlidir. Mahmud Kaşğarının şəxsiyyəti və onun "Divan"ı ilə məşğul olan tədqiqatçılar, onu (Mahmud Kaşğarını) məhz öz xalqının mənşəyi ilə bağlamağa çalışmışlar.

"Divan" ilk dəfə elm aləminə Türkiyədən məlum olduğu üçün türklər onu özlərinə aid etməyə çalışmışlar.

"Divani-lüğət-it türk" əsərinin uyğur dilində yazıldığını iddia edənlər isə Mahmud Kaşğarını uyğur hesab etmişlər. Bu iddianın ilk müəllifi V.V. Radlov olmuşdur¹. Belə ki, V.V. Radlov "Qutadqu bilik" əsərinin uyğur dilində yazıldığını iddia etmiş, buna əsaslanan tədqiqatçılar həmin dildə yazılan "Divan"ın da müəllifini uyğur hesab etmişlər. Sonralar V.V. Radlov öz fikrindən daşınmış,

¹ В. В. Радлов. К вопросу об уйгурах, СПб, 1893.

"Qutadqu bilik" əsərinin uyğurca yazılmadığını etiraf etmişdir.

S.Y.Malov da əsərin uyğur dilinin materialları (Kaşğar türklərinin dilini o, uyğur dili hesab edirdi) əsasında yazıldığını söyləmişdir¹.

"Divan"ın uyğur dilində yazılmadığını, Mahmud Kaşğarının isə uyğur olmadığını asanlıqla sübut etmək olar.

Belə ki, Mahmud Kaşğarının "Divan"ından anlamaq olur ki, burada islam dinini qəbul etməmiş türk xalqlarının dilləri şərh edilmir. Hətta Mahmud Kaşğari qeyri-türk dillərinə aid sözlərdən də "Divan"da istifadə etmədiyini söyləyir. Məlum olduğu kimi, XI əsrdə "Divan" yazılarkən uyğurlar islam dinini qəbul etmişdilər. "Divan"da uyğurlar "tat" adlandırılır, onların hətta özlərinə xas danışmaq dili olduğu göstərilir. Bəzi hallarda, hətta onlar türk xalqları içərisinə belə daxil edilmir².

"Divan"da uyğurlara qarşı bir etinasızlıq, bəzən də yabançılıq da hiss edilir. Hətta əsərdə uyğurlara qarşı bir vuruş dastanı da verilmişdir. Dastandan götürülən bir parçaya diqqət edin: Kemi içre oturup/ İla suvın keçtimiz;Uyğur tapa başlanup/ Mınqlak ilin açtımız.

Gəmi içərisində oturaraq/ İla suyunu keçdik; Uyğurlara qarşı durmaqla/ Mınqlaq elini fəth etdik³.

Bəzi tədqiqatçılar **Kaşğar** sözünə görə Mahmud Kaşğarını uyğur adlandırırlar. Lakin, məlum olduğu kimi, "Divan" yazılarkən bu ərazidə uyğurlar yaşamamış, onlar ancaq XIII-XIV əsrlərdə⁴ Şərqi Türkünstanda məskən salmışdılar. Mahmud Kaşğarının "Divan"ının özbək dilinin çıxılış⁵ dialektində yazılmasını iddia etmək də ağıslıq deyil. Q. Musabayevə görə Mahmud Kaşğari Usun dövlətinin ərazisində anadan olmuşdur. O, usun qəbiləsinə mənsub olduğundan onu (Mahmud Kaşğarını) qazaxların nümayəndəsi saymağı da-

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с. 305.

² S. Axallı. Махмуд Каşğарının sözlüğü ve türkmen dili, Аşqabat, 1958, сөһ. 10; Махмуд Каşғарий. Devonu luğotit-turk, Тоşkent, 1960, сөһ. 117.

³ А. Сағероғлу. Махмуд Каşғари, İstanbul, 1970, сөһ. 59.

⁴ Бах: Дм. Позднеев. Исторический очерк уйгуров, СПб, 1890, стр. 14.

⁵ Вах: Махмуд Коşғарий. Devonu luğotit turk, 1 cild (S. Mutallibovun giriş sözü, сөһ. 17.

ha ədalətli hesab edir¹.

Göründüyü kimi, türk sistemli dillərin tədqiqatçıları hər vəchlə olursa - olsun bu görkəmli tədqiqatçını "özünükü" etməyə cəhd edirlər.

"Divan"dan da göründüyü kimi, Mahmud Kaşğari əsərini o dövrün ədəbi dili olan "Xaqaniyyə" dilində yazmışdır. Mahmud Kaşğari çox ehtimal ki, bu ədəbi dilin əsasını təşkil edən bir dialektin nümayəndəsi imiş. Sonralar dəfələrlə ayrılmalara, birləşmələr və yenə də ayrılmalara nəticəsində bu dialekt və şivələrin bir qismi müxtəlif müasir dillərin əsasında durmuş, bəziləri isə ortadan çıxmış, bu və ya digər dilin içərisində əriyib getmişdir. İndi Mahmud Kaşğarinin hansı qəbiləyə, hansı şivəyə mənsub olmasını müəyyənləşdirmək olduqca müşkül bir işdir. Bir də buna, bizcə, heç bir ehtiyac da yoxdur.

"Divan"ın nə vaxt və harada yazılması haqqında da ümumi bir fikir yoxdur. S. Axallı ancaq əsərdə verilən bir coğrafi məlumata əsasən əsərin Bağdadda yazıldığını iddia edir². Belə ki, Mahmud Kaşğari "Divan"ın I cildinin 364-cü səhifəsində qeyd edir ki, Qırqen şəhəri (indiki Kümütxovzı) Çin yolundadır. Bu şəhər Orta Asiyada yaşayan adama görə yox, Bağdadda olan adam üçün Çin yolunda ola bilər. Bizcə, bu fakt o qədər də əsas ola bilməz. Çünki həmin qeydi Mahmud Kaşğari "Divan"a Bağdadda üzünü köçürərkən əlavə edə bilərdi.

Bəzi tədqiqatçılar Mahmud Kaşğarinin ərəb ölkələrində yazıb yaratdığını iddia edərkən bir də onun (Mahmud Kaşğarinin) "Divanla eyni zamanda yazılan "Qutadqu bilik" əsərindən xəbərsiz olmasına, ondan istifadə etməməsinə əsaslanırlar. Lakin onlar bir şeyi nəzərdən qaçırlar ki, hər iki əsər eyni vaxtda yazılmağa başlamışdır. Belə ki, Yusif Xas Hacib "Qutadqu bilik" əsərini Mahmud Kaşğaridən cəmi bir-iki il əvvəl yazıb qurtarmışdır. Bu əsər 18 ay müddətində (1068-ci ilin əvvəlindən 1069-cu ilin sonuna qədər)

¹ Г. Г. М у с а б а е в. Некоторые сведения о жизни Махмуда Кашагари. Сб. "Исследования по тюркологии", Алма-ата, 1969, стр. 61.

² S. Axallı. Göstərilən əsər, səh. 7.

yazılmışdır. Təbiidir ki, Mahmud Kaşğari öz "Divan"ında "Qutadqu bilik" əsəri haqqında məlumat verə bilməzdi.

Elə Yusif Balasağunlu da əsərində Mahmud Kaşğari haqqında heç bir məlumat vermir. Bildiyimiz kimi, o vaxt Mahmud Kaşğari artıq tanınmış bir alim idi. Onların bir-birləri haqqında məlumat verməməsi o qədər də təəccüblü deyil. Müəlliflər hətta özləri haqqında da çox az-az hallarda kiçik məlumatlar vermişlər. Hətta XII əsrin görkəmli bioqrafı Əbu Səid Səmani belə XI əsrdə Kaşğarda və eləcə də Orta Asiyada yaşamış şair və alimləri sadalayarkən nə Yusif Balasağunlunun, nə də Mahmud Kaşğarinin adını çəkir¹.

"Divan" yazılarkən Yusif Balasağunlunun çox gənc olduğunu və məhz elə buna görə də Mahmud Kaşğarinin onu tanımadığını iddia edənlər² də, bizcə, haqlı deyillər. Hər iki əsərdə verilən məlumatlara əsasən Mahmud Kaşğari ilə Yusif Balasağunlu təqribən yaşlı imişlər³. Mahmud Kaşğari Yusifdən olsa-olsa 5-6 yaş böyük imiş.

O, "Divan"ı Abbasilər xəlifəsi Əbül Qasım Abdullah bin Məhəmməd əl-Müqtədiyə ithaf etmişdir⁴. Bu məsələyə də bir qədər ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Belə ki, Məhəmməd əl-Müqtədi "Divan"ın yazılıb qurtarmasından (hətta üzünün köçürülməsindən) çox-çox sonra, yəni 1075-ci ildə (hicri 467-ci il) xəlifəliyə başlamışdır.⁵

Mahmud Kaşğari "Divan"dan əlavə, türk dillərinin sintaktik quruluşunu şərh edən bir qrammatika da yazıbmiş. "Divan"da buna ancaq bir işarə vardır. Əsər "Kitabi-cəvahirün nəhv fi-lügət-it türk" adlanırmış. Lakin indiyə qədər bu əsər haqqında məlumata qast gəlinməmişdir.

"Divan"ın yazılış tarixi də dəqiq deyil. Bir sıra əsərlərdə bunun 1070-ci ildə⁶ yazılmağa başlandığı, bəzilərinə⁷ 1072-ci, bəzilərinə

¹ Бах: П. Жузе. Thesarus Singuarum Turcorum. Известия Восточного факультета Азгосуниверситета, II, Баку, 1929, стр. 28.

² Q. Q. M u s a b a y e v. Göstərilən məqalə, səh. 55.

³ R. R. A r a t. Kutatgu Bilig. İslam Ansiklopedisi, V, II kısım, İstanbul, 1950.

⁴ M. Sakir Ülkütasır. Büyük türk dilçisi Kaşğarlı Mahmut, Ankara, 1972, səh. 43.

⁵ К. Э. Б о с в о р т. Мусульманские династии, М., 1971, стр. 32.

⁶ A h m e t C a f e r o ğ l u. Göstərilən əsər, səh. 5.

⁷ S. Axallı. Göstərilən əsər, səh. 9.

də isə 1074-cü ildə¹ yazılıb qurtardığı qeyd olunur. S. M. Mutəllibov isə "Divan"ın 1068-ci ildə yazılmağa başlandığını, 1075-ci ildə (hicri 469) isə tamamilə bitdiyini göstərir.²

Əsərin 1280-ci ildə üzünü yenidən köçürən Əbu Bəkir ibn Əbül-fətiq qeyd edir ki, o, "Divan"ı Mahmud Kaşğarının öz əli ilə yazdığı nüsxədən köçürmüşdür. Bu nüsxədə Mahmud Kaşğarının özü əsərin yazılma tarixini hicri 464-466-cı illər olaraq göstərmişdir.

Bizcə, bu tarixi daha səhih hesab etmək lazımdır. Belə olduqda Mahmud Kaşğari "Divan"ı 1072-74-cü illər arasında yazıb bitirmişdir.

Mahmud Kaşğarının əsəri Bağdadda "hafizəsindən"³ yazması o qədər də ağlabatan deyil. Bizcə, Mahmud Kaşğari uzun müddət türk xalqlarının məskən saldığı obaları gəzmiş, demək olar ki, bütün qəbilə və tayfaları, bütün türkdilli xalqların şivə və dialektlərini öyrənmiş, onları saf-çürük etmiş, çox ehtimal ki, elə Orta Asiyada, əsəri variant halında olsa da bitirmişdir.

Mahmud Kaşğari elə Qaraxanlılar dövləti ərazisində də mükəmməl təhsil ala bilərdi. Bəlkə də əsərdə müəllifin özünün də işarə etdiyi Nişabur şəhərinə o məhz elə təhsil almaq məqsədilə getmiş imiş. Çünki Nişabur şəhərində türklər yaşamadığı üçün Mahmud Kaşğari buraya türk dillərini öyrənməyə gedə bilməzdi.

Mahmud Kaşğari məhz Bağdadda, sonra isə Şamda uzun illərdən bəri topladığı materialları ərəb qrammatistlərinin əsərləri ilə yaxından tanış olduqdan sonra, məhz onların qəlibində müəyyən sistemə salmış, mükəmməl bir lüğət, sanballı bir müqayisəli qrammatika yazıb ortaya çıxara bilmişdir.

"Divan"da olan məlumatlardan da aydın olur ki, əsər hazırlanarkən Mahmud Kaşğari artıq qocalmışdı. Mahmud Kaşğari yazırdı ki, bu lüğət mənim ömrümü tükətdi, bundan sonra məndən daha yeni bir əsər gözləməyin.

Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğət-it türk" əsərinin tapılması

¹ Q. Q. Musaev. Göstərilən məqalə, səh. 51.

² Махмуд Кашғарий. Девону луғотит турк, I ч., сәһ. 16, 27.

³ Бах: М. Sakir Ülkütasır. Göstərilən əsəri.

çox maraqlı və gözlənilməz olmuşdur.

Mahmud Kaşğarının "Divan"ı uzun müddət – 850 ilə yaxın elm aləminə məlum olmamışdır. Ancaq ara-sıra bu əsər haqqında qeydlərə təsadüf edilmişdir

Bir gün İstanbulun məşhur kitabfuruşu Bürhan bəy satılmaq üçün ona verilmiş qədim bir əlyazmasını türk yazıçısı Əli Əmiri əfəndiyə göstərir. Əli Əmiri dünya əhəmiyyətli bir kəşf ərəfəsində olduğunu hiss edib özünü itirir. O artıq əlyazmasının Mahmud Kaşğarının "Divan"ı olmasını müəyyənləşdirmişdi. O tələsik əlyazmasını deyilən qiymətə (30 lirəyə) alır. (By əlyazmasını Bürhan bəyə Türkiyənin keçmiş Maliyyə naziri Nazif paşanın arvadı təqdim etmişdi).¹

Əlyazması tapıldıqdan bir qədər sonra Türkiyənin elmi ictimaiyyəti, bir sıra görkəmli alimləri "Divan"la yaxından maraqlanmış, əsərin çap olunmasını dövlət əhəmiyyətli iş səviyyəsinə qaldırmışlar. Nəhayət, Tələt paşanın bilavasitə işə qarışması nəticəsində "Divan" 1915-ci və 1917-ci illərdə Kilisli müəllim Rifət tərəfindən nəşr edilmişdir.²

"Divan"ın Türkiyədə B. Atalay tərəfindən³ tərcümə edilərək nəşr edilən variantı ən mükəmməl hesab olunur. 1943-cü ildə yenə də Bəsim Atalay tərəfindən "Divan"ın indeksi⁴ nəşr olunur.

Dehri Dilçin də əsərin ərəb əlifbasına görə indeksini⁵ hazırlamışdır.

"Divan"dan ilk dəfə elmi surətdə istifadə edən Frits Hommel olmuşdur. O, 1915-ci ildə (ikinci dəfə 1926-cı ildə) şumer və türk dillərinin qohumluğunu sübut etmək məqsədilə "Zwetnundert Sumere Turkiche Wortvergleichungen " əsərində "Divan"dakı sözlərdən geniş istifadə etmişdir.⁶

¹ M. Sakir Ülkütasır. Göstərilən əsəri, səh. 59.

² محمد بن الحسين - محمد الكاشغري. كتاب ديوان لغت الترك (I, II, İstanbul, 1915, III, Ankara, 1941)

³ Divanü luğatit-türk (tercüməsi-çevirəni Besim Atalay), I-III, Ankara, 1939-1941.

⁴ Besim Atalay. Divanü Luğat-it Türk İndeksi, İstanbul, 1943.

⁵ Dehri Dilçin. Arap alfabesine göre Divanu Luğat-it turk Dizini, Ankara, 1957.

⁶ Bax: Ahmet Caferoğlu. Göstərilən əsəri, səh. 6-7.

Görkəmli alman şərqşünası Karl Brokkelman Mahmud Kaşğarının "Divan"ındakı sözləri əlifba sırası ilə düzərək onları alman dilinə tərsümə etmiş və nəşr etdirmişdir.¹

Mahmud Kaşğarının "Divan"ı 1960-cı ildə S. Mutallibov tərəfindən özbək dilinə tərcümə edilərək üç cildə nəşr edilmişdir.²

"Divan" 1933-cü ildə Xalid Səidin rəhbərliyi ilə Azərbaycandan dilinə tərcümə edilməyə başlayıb. Lakin çox təəssüf olsun ki, bu nəcib və vacib iş yarımçıq qalmış, tamamlanmamışdır.

Mahmud Kaşğarının "Divan"ı üzərində Fud, Nəcib Asim, Avram Qalanti, Əli Ələvi, Abdulla Battal, Zəki Vələdi Toğan kimi türk alimləri də məşğul olmuş, dəyərli fikirlər söyləmişlər.³

"Divan" haqqında S.Y.Malov,⁴ P.K. Juze,⁵ M. Mutallibov,⁶ S. Axallı,⁷ N.A. Baskakov⁸ və b. qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Mahmud Kaşğarının "Divan"ı 8500 sözün elmi şərhindən ibarət üç cildlik mükəmməl bir elmi-tədqiqat əsəridir. Bu əsər nəinki təkcə qədim türk dillərini zəmanəmizə qədər gətirib çıxaran qədim məxəzdir, o, eyni zamanda XI əsrdən əvvəlki türkdilli xalqlar, onların dialekt və şivələri haqqında müəyyən mühakimə yürütməyə, Orxon-Yenisey abidələrinin dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradır.

"Divani-lüğət-it türk" əsəri V-XI əsrlər arasında bir növ elmi körpü salmış olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "Divan" əsasən lüğət səciyyəsi

¹ K. Brokkelmann. Mitelturkisner vortsehatz nach Mahmud al-kasgaris Divan Lügatat-turk, Budarest-Leipzig. I, 1928.

² Махмуд Кашғари. Девону луғотит турк, I, Тошкент, 1960; II, 1961; III, 1963. Индекс, Тошкент, 1967.

³ Ahmet Caferoğlu. Göstərilən əsəri, səh. 7.

⁴ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951

⁵ Р. К. Juze. The sarus Singuarum Turkoqum. "Известия" Вос. Фак. АГУ, т.1, Баку, 1926; Yenə onun. К выяснению значения слова "тат", "Известия" АзГНИИ, отд. языка, лит-ы и иск., т. 1, вып. 3, Баку, 1930.

⁶ С. Муталлибов. О словаре Махмуда Кашгарского "Диван лугат-ит тюрк", "Известия АН Узб. ССР" №4, 1964.

⁷ S. Axallı. Göstərilən əsəri.

⁸ Н.А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, М., 1969.

daşıyır. "Divan"da verilən kök sözlər, heç şübhəsiz, XI əsr Orta Asiya ədəbi dilinin-"Xaqaniyyə" ədəbi dilinin nümunələridir. Mahmud Kaşğari bu sözlərin başqa türk ləhcələrində olan formalarını, əsasən fonetik cəhətdən fərqlənən formalarını da göstərmiş, onları müqayisə edərək ümumiləşdirmələr aparmağa çalışmışdır. Nəticə etibarilə o, qarşısına məqsəd qoymasa da, türk dillərinin leksik-fonetik və qrammatik quruluşunu systemsiz də olsa əhatə edən sanballı bir müqayisəli qrammatika yaratmağa nail olmuşdur.

Məhz elə bu xüsusiyyətlərinə görə Mahmud Kaşğarını dövrünün Radlovu, türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsi işinin pioneri adlandırmışlar.

"Divan"da qrammatik qayda-qanunlar ara-sıra, systemsiz halda qeyd edilir, türk dillərinin qaydaları isə ərəb dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır.

Mahmud Kaşğari əsərdə daha çox fonetik dəyişmələrə, fərqlərə əsaslanmış, dilləri məhz bu cəhətdən təsnif etmişdir. Lakin mətnlər ərəb əlifbası ilə yazıldığı üçün bir sıra fonetik xüsusiyyətləri indi dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmur.

"Divan"da ən xarakter fonetik xüsusiyyət saitlərin uzanması faktının qeyd edilməsidir. Uzun müddət ilkin uzanma hadisəsinin türk dilləri üçün səciyyəvi olmadığı iddia olunurdu. İndi müasir türkmən və yakut dilləri, eləcə də Azərbaycan dilinin keçid şivələrində bu hal qeyd edilmişdir. Hələ 900 il bundan qabaq Mahmud Kaşğarının bu fonetik xüsusiyyəti görməsi, əlbəttə, bir daha onun böyüklüyünə dəlalət edir.

Mahmud Kaşğari hələ XI əsrdə qərb qrupu dillərini şərq qrupu dillərindən fərqləndirən **y, t, d, z** əvəzlənmələrini göstərməklə təsnif aparması təqdirə layiqdir.

"Divan"da səs düşümü (eliziya), səs artımı (proteza) hadisələri də qeyd edilmiş, bundan əlavə **b-m, d-t, y-z, y-n, y-j, t-d, z-y, y-q, y-d, c-t, c-s, f-v** səs əvəzlənmələri də ətraflı şərh edilərək misallar verilmiş, ayrı-ayrı türk qəbilələri, eləcə də tayfaları çox vaxt məhz bu əlamətlərə görə qruplaşdırılmışdır.

"Divan"da ad və fellər fərqləndirilmişdir. Biz burada isimlərin hal kateqoriyası haqqında ətraflı məlumat ala bilirik. "Divan"da yi-

yəlik halın həm tam və həm də reduksiya olunmuş formaları işlənir. Yönlük halının **-qa/-qe, -ka/ke, -ar/ər** variantları vardır. Təsirlik hal şəkilçiləri müasir türk dillərindən fərqli formaya da malikdir. Belə ki, burada təsirlik halın **-ı, -i** formalarından başqa, **-ıq,-iq, -uq, -ük, -n** şəkilçiləri ilə də rastlaşırıq. "Divan"da verilən misallardan məlum olur ki, çox vaxt yerlik hal, çıxışlıq halı əvəz edə bilər.

"Divan"da çıxışlıq halın şəkilçilərinin bir neçə fonetik variantı göstərilmişdir: **-dan/dən, -don/dön, -dın, -din, -tan, -ten, -tin, -tın, -ton,tön.**¹

"Divan"dən fəllər haqqında daha mükəmməl məlumat almaq olur. Burada fəllərin zamanı, şəkilləri, quruluşu, fəllə bağlı malar və s. kateqoriyalar haqqında maraqlı, müasir dilimiz üçün çox spesifik olan cəhətlər vardır.

Mahmud Kaşğarının "Divan"ında ən çox maraqlı doğuran onun leksikasıdır. Müasir türk dillərinin hər bir nümayəndəsi bundan özünəməxsus, fonetik cəhətdən belə ancaq öz dilində işlənən külli miqdarda sözlərə rast gələ bilər.

Bu cəhətdən lüğətin oğuz dillərinə aid olan hissəsi daha çox diqqətimizi cəlb edir. Burada ancaq oğuz qrupu dillərinə xas, başqa türk dillərində ya heç işlənməyən və yaxud da fonetik dəyişməyə məruz qalaraq işlənən sözlər böyük maraqlı doğurur.

Bizcə, "Divan"da bu gün müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi işlənən bir qrup sözü oxucuların nəzərinə çatdırmaq maraqlı olardı. Məs.:

oba, it, ət, ata, atışmaq, otlamaq, otluq, öcəşmək, ocaq, acıq, acımaq, içmək, axtarmaq, axsaq, axsamaq, ara, örtük, örtülmək, örtmək, ürkütmək, ürkmək, erkək, ərlik, armut, uşaq, oğul, ağ-namaq, ögey, ögüt, öküz, iki, ulaq, öldürmək, ilk, alma, alın, ummaq, ayran, ayaq, baş, boğaz, təzək, dilək, tütün, dədə, dik, sirkə, yetmək, yarım, yortmaq, yamaq, yamaqlıq, yaman və s.

"Divan"da oğuz qrupu dillərinə daha çox yer verilmiş, bu qrupa daxil olan bütün tayfalar haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Mahmud Kaşğari leksik-fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə

¹ Bax: S. Axallı. Göstərilən əsər, səh.26-33.

görə Qaraxanlılar dövlətində birləşən türk xalqlarını 20 dil qrupuna ayırmış, hər bir dil qrupunu da öz daxilində bir neçə yarımqrupa bölündüyünü göstərmişdir.

"Divan"da əsas türk dialekt və şivələri aşağıdakı dil qruplarına bölünür: peçeneqlər, başqırdlar, oğuzlar, qıpçaqlar, yeməklər, kaylar, tatarlar, yabakular, qırğızlar, basmillər, çığıllar, yağmalar, tuk-silər, iqraklar, çulumlar, çaruklar, uygurlar, taŋutlar, hataylar, tav-ğaclar.

Mahmud Kaşğari bunlardan əlavə, bulqar və suvar şivələrini də türk dilləri qrupuna aid edir. O, tuksi və yağma şivələrinin ədəbi dilə yaxın olduğunu, oğuz şivələrinin isə ədəbi dildən fərqləndiyini göstərir.

Göründüyü kimi, bu dil qruplarının bir çoxu müstəqil dil səviyyəsinə yüksələ bilməmiş, müstəqil dillərin formalaşmasında mühüm rol oynasa da, əriyib ortadan çıxmışlar.

Mahmud Kaşğari əsil türk sözlərində saitlərin incələşdirilməsini başqa dillərin təsiri hesab edir və bu qəbildən olan türk şivələrini "pozuq dillər" qrupuna daxil edir.

Mahmud Kaşğari yüksək zadəganların danışdığı "Xaqaniyyə" dilini ən incə, xalis ədəbi dil kimi səciyyələndirir.

O, "Divan"da oğuz qrupu dillərinin ən qədimi olmaq etibarilə türkmənləri və türkmən dilini çox vaxt müstəqil dil qrupu kimi səciyyələndirmiş, bəzən isə "oğuz-türkmən" deyərək onlardan birlikdə bəhs etmişdir. Oğuz qrupu dilləri də bizim indi başa düşdüyümüz mənada deyil, daha geniş götürülmüş, buraya qıpçaq, yemək, peçeneq və bulqar şivələri də daxil edilmişdir.

Mahmud Kaşğari oğuz ləhcəsini bir növ Qaraxanlı dövlət dilinin müqabili hesab etmişdir. "Divan"da oğuz və Qaraxanlı dövlət dilindən başqa bir "türk dili" termini də işlənmişdir. "Türk" kəlməsi burada həm dar və həm də geniş mənada işlədilmişdir.¹

"Divan"da 400-dən çox atalar sözü, zərb-məsəllər, ² ədəbi-bəddii parçalar verilmişdir. Mahmud Kaşğari "Divan"a maraqlı bir xə-

¹ Bax: Ahmet Caferoğlu. Göstərilən əsəri, səh. 43.

² S. E. Malov. Göstərilən əsəri, səh. 305.

ritə də əlavə etmişdir. Buradan məlum olur ki, o, dünyanı dairəvi hesab edir. Xəritənin mərkəzində Balasağun və Barsağun şəhərləri durur. Qalan yerlər bu mərkəzə uyğun yerləşdirilmişdir. Xəritədə göstərilən toponimik adlar bu gün xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin xəritədə bir sıra dəqiq olmayan cəhətlər də var. Belə ki, bir sıra çay və göllərin yeri düzgün göstərilməmişdir. Məsələn, xəritədə İrtiş çayı Balxaş çayına tökülür. Eləcə də Sır-Dəryanın yeri də düzgün qeyd edilməmişdir.¹

Yuxarıda verdiyimiz qısa xülasədən aydın olur ki, hələ Mahmud Kaşğarının həm şəxsi həyatı və eləcə də "Divan"ı kifayət qədər öyrənilməmiş, "Divan"ın müasir türk dillərinin keçib gəldiyi inkişaf mərhələlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsindəki rolu lazımcınca qiymətləndirilməmişdir.

YUSİF BALASAĞUNLUNUN "QUTADQU BİLİK" ƏSƏRİ

Yusif Balasağunlunun "Qutadqu bilik" əsəri Orta türk dövrünü səciyyələndirən, eləcə də bu dövr üçün zəngin, əvəzsiz dil materialı verən çox qiymətli bir abidədir. İran dinastiyasına mənsub olan Samanilərin türk dinastiyası-Qaraxanlılarla əvəz olunması islam dinini bu ərazidə heç də zəiflətmədi. Hakimiyyətə gələn yeni hökmdarlar məhz elə islam dininə arxalanaraq, ondan istifadə edərək hakimiyyətlərini möhkəmlətməyə, qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

Türklər Maveraünnəhri ələ keçirdikdən sonra ərəb və fars mədəniyyəti təsirindən can qurtara bilməsələr də, öz dillərini mühafizə edərək, onu inkişaf etdirməyə çalışırdılar.

Yusif Balasağunlunun bu əsəri tamamilə islam dininin təbliğinə həsr etməsi və həmçinin onu türk dilində yazması da məhz bu məsələlərlə bağlı idi.

Yusif Balasağunlunun "Qutadqu bilik" əsəri elm aləminə çoxdan məlum idi. Bu əsərin Herat (Vyana) nüsxəsinin hələ 1439-cu

¹ Q.Q. Musabaev. Göstərilən məqaləsi, səh. 48.

ildə uyğur əlifbası ilə üzü köçürülmüş və o, XV əsrin ikinci yarısında Türkiyəyə gətirilmişdir.

Əsərin müəllifi haqqında əlimizdə çox az, bəsit məlumat vardır. Belə ki, digər mənbələrdə, qərribə olsa da, Yusif Balasağunlu haqqında heç bir məlumat verilmir. Ancaq əsərin özündə ara-sıra verilən avtobioqrafik məlumatlardan aydın olur ki, müəllif XI əsrin əvvəllərində Balasağun şəhərində (təqribən 1020-ci ildə) anadan olmuşdur.

Balasağun şəhəri dövrümüzdə qədər qorunub saxlanmamışdır. Bu şəhərin Qırğızıstanın mərkəzi olmuş Frunze şəhərinin yaxınlığında olduğu ehtimal edilir.

Balasağun şəhərinin hələ VI-VII əsrlərdən mövcud olduğu haqda məlumatlar mövcuddur. Bu şəhəri monqollar Kubalık (gözəl şəhər) adlandırmışlar. Onun Kara-Ordu, Kuz-Ordu (Uluş, Balık) adları ilə adlanması da tarixdən bizə məlumdur.¹

Sonralar Qaraxanlılar dövlətinin mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilən bu şəhər islamı qəbul etmiş, əvvəlki soğdi dili və mədəniyyəti öz yerini türk dili və mədəniyyətinə vermişdir.

Qaraxanlıların ilk hökmdarı Buğra xan Maveraünnəhri ələ keçirərkən Balasağunu dövlətin mərkəzi elan etmişdi. Çox ehtimal ki, Mahmud Kaşğarının "Divan"ında verilən xəritədə Balasağunun tam mərkəzdə olması da təsadüfi deyilmiş.

Qaraxanlılar sonralar Kaşğarı da ələ keçirir və beləliklə, yeni mərkəz ortaya çıxır. Yusif əvvəllər Balasağunda yaşamış, ilk təhsilini də məhz burada almışdır. O, soğdi dilindən əlavə, ərəb, fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, Firdovsinin, Fəraqinin və İbn-Sinanın əsərlərindən mükəmməl istifadə edərək, dövrünün ensiklopedik bir alimi, Şərq poetikasının bilicisi, zəmanəsinin görkəmli filosofu kimi yetişmişdir. Biz bunları əsərlə tanışlıqdan sonra aydın şəkildə görə bilirik.

Əsərdə olan kiçik işarələrə əsasən belə bir fikrə gəlmək olar ki, Yusif Balasağunlu "Qutadqu bilik" əsərini Balasağunda yazmağa

¹ Bax: A. Dilaçar. Kutadğu Bilik İncelemesi, Ankara, 1972, səh. 20.

başlamış, bəlkə də əsasən orada bitirmiş, artıq kamilləşmiş bir vaxtda Kaşğara köçmüş, əsəri burada yenidən işləmişdir. Əsəri bitirərkən Yusifin artıq 50 (və ya bir qədər çox) yaşı tamam olmuşdu. Bunu aşağıdakı sətirlərdən asanlıqla başa düşmək olar:

Otuz yığmışın yanduru aldı elik,
Negü kılqay altmış tegürsə elik?
Otuzun yığdığını geri aldı əlli,
Nə edəcəyəm (əgər) altmış vurarsa əlin?)

Əsərin yazıldığı vaxt müəllifin həm xəstə, bir növ həyatdan bədbin olduğu sezilir. Aşağıdakı sətirlərə diqqət edək:

Negü kıldım ergi elik men sana,
Nelik türdün emdi bu öçkə mana?
(Nəsə etdim əlli bəlkə mən sənə,
Nə üçün bağladın indi bu süstlüyü mənə?)

Beləliklə, müəllifin təqribən 1019-1020-ci illərdə anadan olduğunu ehtimal etmək olar.

Bizcə, Yusif Balasağunlunun anadan olduğu ilin gah 1010, gah 1015, gah da 1019-25-ci illər kimi qeyd edilməsi iki məsələ ilə bağlıdır.

Birincisi, əsərin yazılmağa başlanması ili ilə onun bitməsi ilini (bildiyimiz kimi, əsər 18 aya bitmişdir) bir-birinə qarışdırılması ilə əlaqədar ortaya çıxan müxtəliflikdir. İkincisi isə, müqəddimələrlə əlaqədardır. Məlum olduğu kimi, hər üç nüsxədə müqəddimə var. Bizcə, bu müqəddimələr sonradan da yazıla bilərdi. Sonuncu müqəddimə isə daha gec yazılıb. Burada biz həmin əsərin Çin, Maçin, Hindistan və İranda artıq məşhur olduğu qeydinə rast gəlirik. Deməli, Vyana nüsxəsindəki giriş daha sonralar, ən azı on il sonra yazılmışdır.

Əsərdə verilən məlumatdan öyrənirik ki, şair musiqiçi ailəsində anadan olmuşdur.

Yusif Balasağunlu ilə Mahmud Kaşğarının bir-birilərindən,

eləcə də əsərlərindən xəbərdar olmamaları da müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Bu hər şeydən əvvəl, Yusif Balasağunlunun Kaşğara sonralar gəlməsi, bu vaxt Mahmud Kaşğarının artıq Qahirəyə getməsi, orada olmaması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, hər iki əsər təxminən eyni vaxtda hazır olmuşdur (çap olunmadan, əlyazması şəklində, cəmi bir nüsxə şəklində qalması da nəzərdən qaçırılmamalıdır).

Elm aləminə "Qutadqu bilik" əsərinin üç nüsxəsi məlumdur: 1. Vyana nüsxəsi, 2. Qahirə nüsxəsi və 3. Fərqanə (Namanqan - Red.) nüsxəsi.

Bu əlyazmaları içərisində ilk dəfə elm aləminə məlum olanı Vyana nüsxəsidir. 1439-cu ildə Heratda uyğur əlifbası ilə çox pis köçürülmüş naqis bir əlyazmasıdır. Burada 190 səhifədə cəmi 915 beyt vardır (Əsərin Həsən Qara Sail Şəms tərəfindən üzü köçürüldüyünə işarə var).

Əksər tədqiqatçılar əsərin ilk variantının bir nüsxəsinin müəllif tərəfindən uyğur əlifbası ilə yazıldığı fikrini müdafiə edirlər. Lakin, çox təəssüf ki, bu nüsxə bizə çatmamışdır.

1439-cu il nüsxəsi əvvəlcə Toqata, sonra isə 1474-cü ildə Kadı Əli Əfəndi vasitəsilə İstanbula gətirilmişdir. Sonralar Hacı Dəllar bu əsəri Nalbənd Həməzdən satın almışdır. 1796-cı ildə İstanbulda diplomatik qulluqda olan Jozef Hammer-Purqstall bu əsəri çox ucuz qiymətə alaraq, Vyana saray kitabxanasına vermişdir.¹

Əsər haqqında ilk məlumat fransız şərqşünası Jaybert Amediyə tərəfindən (1823) verilmişdi.

Vyana nüsxəsini ilk dəfə olaraq macar alimlərindən Armin Vamberi və V. Radlov tərcümə edərək həsr etdirmişlər. Bu nüsxə 1942-ci ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən nəşr edilmişdir.

5800 beytdən ibarət olan Qahirə nüsxəsi 1896-cı ildə Qahirədə Hidiv kitabxanasının müdiri alman Moritz tərəfindən aşkar edilmişdir. Ərəb əlifbası ilə yazılmış bu nüsxənin foto-surəti gətirilərək, Türk Dil Qurumu tərəfindən nəşr edilmişdir (1943). Bu nüsxənin 4

¹ A. Dilaçar. Göstərilən əsəri, səh.38.

foto-surəti Özbəkistan EA Əlyazmaları fondunda mühafizə olunur. Bu foto-surətlər Qahirə nüsxəsinin deyil, çox ehtimal ki, V. Radlovun xahişi ilə üzü köçürülən nüsxələrin foto-surətidir.

V. Radlov 1910-cu ildə "Qutadqu bilik" əsərinin Qahirə nüsxəsi üzrə alman dilində mükəmməl tərcüməsini hazırlayıb nəşr etdi. Əsərin Qahirə nüsxəsi tam deyil. Burada çox bölmələr öz əksini tapmamışdır. Bundan əlavə, Qahirə nüsxəsi pis mühafizə olunmuş, bir çox yerləri oxunmaz olmuşdur.

"Qutadqu bilik" əsərinin ən mükəmməl nüsxəsi olan Fərqanə (Namanqan) nüsxəsi haqqında hələ 1915-ci ildə A.Z.Validov (sonralar o, İstanbul Universitetinin professoru olmuşdur)-Əhməd Zəki Validi Toğan (1891-1970) məlumat vermişdi.¹ Həmin nüsxə Namanqan şəhərində Lolyariş Xoca Məhəmmədin şəxsi kitabxanasında imiş. Sonra bu nüsxə yoxa çıxır, ancaq 1924-cü ildə özbək alimi Fitrət onu yenidən əldə etməyə nail olur, əsər haqqında geniş məlumatla yanaşı, ondan parçalar da nəşr etdirir. Lakin qərribə burasıdır ki, o, "Qutadqu bilik"dən seçilərək verilən parçaları özbək ədəbiyyatı nümunələri kimi səciyyələndirir.²

Namanqan nüsxəsi Özbəkistan EA Şərqsünaslıq İnstitutunda mühafizə olunur. Bu nüsxə ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Türk Dil Qurumu həmin nüsxənin foto-surətini SSRİ EA-dan hədiyyə olaraq 1934-cü ildə nəşr etmişdir.

SSRİ-də bu nüsxə ilə əlaqədar olaraq ilk elmi fikirləri S.Y.Malov söyləmişdir. O, 1929-cu ildə digər nüsxələrlə müqayisədə bu nüsxə haqqında ətraflı dahışmış, xeyli parçalar dərc etdirmişdi.³ O sonralar da bu nüsxənin üzərinə qayıtmış, əsərin faksimilesini nəşr etdirmişdir (1948-1951). "Qutadqu bilik" əsəri üzrə aparılan işlər

¹ А. З. Валидов. Восточные рукописи в Фергамской области, ЗВ ОРАО, т. XXII, в.р. III-IV, 1915.

² Бах: "Маариф вә окутғучи", №2, Тошкент, 1925, сәһ. 68; "Узбек адабиёти намуналари", Тошкент-Самарканд, 1928.

³ С. Е. Малов. Из третьей рукописи "Кутадгу-билиг". "Изв. АН СССР", отд. гум. наук, 1929.

⁴ А. А. Валитова. К изданию критического текста и перевода "Кутадгу билиг"-КСИНА, XLIV. 1961.

arasında A. A. Valitovanın tədqiqlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.⁴ O, uzun müddətdir ki, həmin əsərin tənqidi mətni üzərində çalışır, onu rus dilində çapa hazırlayır.

Türk tədqiqatçılarından R. Arat və A. Dilaçar bu əsər üzərində uzun müddət axtarışlar aparmış, onu nəşr etdirmişlər. A.Dilaçar isə tədqiqatlarının yekunu olaraq 1972-ci ildə "Kutadqu bilik İncələməsi" adlı sanballı monoqrafiyasını çap etdirmişdir Bu əsərə qədər A. Dilaçar "Qutadqu bilik" əsəri və eləcə də Yusif Balasağunlu haqqında bir neçə məqalə nəşr etdirmişdir. Bunlardan əlavə, "Qutadqu bilik" əsəri ilə bağlı V.V. Bartoldun, Y.E. Bertelsin, P.K. Juzenin, H. Vamberinin, A.N. Kononovun, N.A. Baskakovun, A.M. Şerbakın, M.N. Xıdırovun, E. Fazilovun, Ə.R. Tenişevin, İ.V. Steblyevanın, S.Q. Klyaştorının, Q. Əbdürəhmanovun, Q.F. Blaqovanın, H. Quliyevin, V. Aslanovun, K. Kərimovun və onlarla başqalarının bu əsər, onun müəllifi, eləcə də Qaraxanlılar dövlətinin mahiyyəti, əsərin meydana gəlməsi şəraiti ilə əlaqədar yazıları nəşr olunmuşdur.¹

"Qutadqu bilik" əsərinin şərhinə yazılmış əsərlərin tam olmayan siyahısına biz Otto Albertenin, Mahmud Sadıx Aranın, A. Bombaçinin, L. Bonellinin, K. Brokkelmanın, Q. Klausonun, S. Çağatayın, Fitrət Rəhmətinin, M. Hartmanın, Əbdülqədir İnanın, Ağah Sirri Ləvəndin, İbrahim Nəcmninin, O. Pritsakın da əsərlərini daxil etmək istərdik.²

"Qutadqu bilik" əsərinin mövcud üç nüsxəsinin müqayisəsi, hər şeydən əvvəl, onu deməyə imkan verir ki, Namanqan nüsxəsi həm qalan iki nüsxədən qədimdir, həm də tamdır. Bu nüsxə çox yaxşı da mühafizə olunub. Nüsxələr arasında digər fərqlər də vardır.

Əvvəla, təkə Vyana-Herat nüsxəsi uyğur əlifbası ilə, qalan nüsxələr isə ərəb əlifbası ilə yazılıb.

Əksər türkoloqlar belə hesab edir ki, dövlət islam dövləti olduğu üçün, çox ehtimal ki, əsərin birinci nüsxəsi ərəb əlifbası ilə ya-

¹ Бах: "Советская тюркология", 1970. №4.

² Бах: А. Дилаçar. Kutadğu Bilig İncelemesi, сәһ. 199-203 .

zılıb, uyğur əlifbası ilə yazılan nüsxə isə sonradan bu nüsxədən köçürülüb.

İkinci fərq isə nüsxələrdə olan müqəddimələrdə özünü göstərən fərqlərdir. Bizcə, bu təbiidir. Nüsxələrdə olan müqəddimələr, çox ehtimal ki, buraya sonradan əlavə olunub. Hər dəfə üzü köçürülərkən, dövrlə, o dövrün ictimai-siyasi quruluşu ilə, hadisələri ilə əlaqədar dəyişilə-dəyişilə günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Bu fikir daha çox nəsrə yazılmış girişə aiddir. Herat və Qahirə nüsxələrində əvvəlcə nəsr ilə yazılmış giriş, sonra isə nəzm ilə yazılmış giriş gəlir. Namanqan nüsxəsində isə mənzum giriş yoxdur. Nəsr ilə yazılmış girişlərdə əsərin müəllifi, onun yazıldığı yer haqqında heç bir qeyd verilmir. Şerlə yazılmış girişdə (77 beyt) isə əsər və onun müəllifi haqqında məlumat tapmaq mümkündür. Həmin girişin də sonralar yazılıb əlavə edilməsi ehtimalı var. Belə ki, bir parçadan məlum olur ki, "Qutadqu bilik" əsəri artıq dünyanın bir çox ölkələrində tanınıb, məşhurlaşmışdır. Məs.:

Kayu kənd uluş ordu karşı yerə,
Kitabkə öpüp at atamışlara.
Ul enin böqüsü hakimi turub,
At urmuş ul elnin törüçə körüb.
Çinilər adabul muluk teb ayar,
Maçinlər anisul mamalik ma ayar.
Bu Maşrak elinda uluğlar şunu,
Zinyatul umara teyürlər köni.
Eranlıqlar Şahnama ter munar,
Turanlıqlar Kutatğu bilik teb ukar.

Yuxarıda verilmiş parçadan məlum olur ki, bu hissə əsərin yazılmasından ən azı 10-15 il sonra bura əlavə oluna bilərdi.

"Qutadqu bilik" əsərinin türk dilləri qrupunun hansının dilində yazılması məsələsi də çox mübahisəlidir. S.Y.Malov əvvəllər bu əsərin cağatay dilində yazıldığını göstərsə də, sonralar bunun uyğur abidəsi olduğu fikrini müdafiə etmişdir.

Bu əsərin xalis türk dilində, Qaraxanlılar dilində yaradıldığını

iddia edənlər də vardır. Bizcə, belə iddiada olanlar səhv edirlər. Belə ki, XI əsrdə bütün türk dillərini əhatə edən vahid bir dil yox idi. Buna görə də "xalis" türk dili anlayışı da havadan asılı qalır. "Qaraxanlılar dili" anlayışı şərtdir. Çünki bu həmin dövlətin ətrafında birləşən bir neçə türk ailəsini ehtiva edir. Əslində, belə bir dil olmayıb. Burada türk tayfalarının hamısının başa düşdüyü bir dil qrupu haqqında söhbət gedə bilər.

Müəllifin özü bu haqda belə deyir: "Türküstan ellərində Buqra-xan tilinçə bu kitabın yaxşırağ hərğiz kim ersə təsnif qılmadı".

Qaraxanlı türkcəsinə çox vaxt **orta türkcə** də deyilir. Xarəzm və Cağatay türkcəsi isə sonralara aiddir (XIII-XV).

Qaraxanlıların tərkibində karluq və oğuz qrupu dillərinin nümayəndələri daha sox üstünlük təşkil edirdi.

"Qutadğu bilik" əsərinin quruluşu, janrı və vəzni haqqında da danışmaq zəruridir (Burada Fərqanə nüsxəsi əsas götürülüb).

Əsər 6520 beytdən ibarətdir. Əvvəl nəsr ilə verilən müqəddimə-giriş, sonra isə 77 beytdən ibarət poetik müqəddimə gəlir. Əsərin əsas ideyası 73 fəsildə öz əksini tapmışdır. Müəllif əsərin adını "Qutadqu bilik" qoymasını belə izah edir:

Sözüm söylədim mən bitidim bitik,
Sunun iki ayunnu tutğu elik.
Kitab adı urdum Kutatğu Bilik,
Kutadsu olıqlıka tutsu elik.

Çevirməsi:

Sözümü söylədim mən, kitabı yazdım,
Uzanıb iki dünyanı tutan bir əldir.
Xoşbəxt olsun oxuyan, əlindən tutsun,
Kitabın adını qoydum Qutadğu Bilik.

"Qutadqu bilik" adı "Xoşbəxt edən elm" mənasını əks etdirir: **qut**-xoşbəxt, səadət, **-ad**-"etmək" mənası yaradan fel şəkilçisi, **-qu** feli ad şəkilçisi; bil(mək)-fel, **-ik**-feldən isim düzəldən şəkilçi.

Əsərin adını **xoşbəxtliyə, səadətə aparan elm, bilik** kimi izah etmək olar.

Həm nəsr və həm də şerlə yazılan müqəddimələrin qısa şəkil-də ümumi məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir

Nəsrə yazılan müqəddimədə bu əsərin çox böyük dünyəvi əhəmiyyətə malik olması, bütün dünyada məşhurluğu haqqında bəhs olunur, sonra onun müəllifini bu qiymətli yazıya görə ulu Xas Hacib titulu alması haqda məlumat verilir. Burada qeyd olunur ki, əsər simvolik qəhrəmanlara türkcə ad verməklə ortaya çıxan dörd qəhrəman arasında gedən sual-cavab şəklində formalaşmış: Gündoğdu, Aytoldı, Öqdülmüş, Odğurmuş.

Nəzmlə verilən 77 beytlik müqəddimə də tanrını vəsf etməklə başlayır, sonra isə əsərin qiymətindən, onu dərindən öyrənmək, gələcək nəslə də tövsiyə etmək aşılır. Burada da əsərin geniş yayılması, müxtəlif ölkələrdə necə adlanması, harada yazılması, kimə hədiyyə verilməsi haqda ətraflı məlumat verilir. Bizcə, nəsrə yazılan müqəddimə onun qısa və bəsit xülasəsindən ibarətdir.

Əsərin əvvəlində 73 fəslin mündəricatı da verilib. Müəllifin əsil fikri, əsərin əsas məğzi on ikinci fəsildən başlayır.

"Qutadğu bilik" əsərinin vəznini haqqında da ümumi bir fikir yoxdur. Bir sıra tədqiqatçılar əsərin heca, bəziləri isə əruz vəznində yazıldığını iddia edirlər. Əsərin heca vəznini ilə yazıldığı fikrini müdafiə edənlər daha çox Mahmud Kaşğarının "Divan"ında verilən nəzm parçalarının heca vəzninlə olmasına, "Qutadğu bilik" əsərinin də həmin yerdə eyni vaxtda yazıldığına əsaslanırlar.

Bizcə, by əsər məsnəvi şəkilli əruz vəznində yazılıb. Burada iki yüzdən artıq rübai də verilib. Yusif Balasağunlu ərəb və fars şer vəznlərini çox mükəmməl bilmiş, türk fonetik sisteminin, ahənginin əruza uyğunlaşdırılması yolunda qarşıya çıxan çətinlikləri çox məharətlə aradan qaldıraraq, klassik türk poeziyasında xüsusi bir mərhələ yarada bilmişdir.¹

"Qutadğu bilik" əsəri, hər şeydən əvvəl, poetik ədəbi-bədii bir

¹ Вах: И. В. Стеблева. Поэтика "Кутадгу билиг", "Советская тюркология", №4, 1970.

əsərdir. Belə ki, burada əxlaq, ədəb-ərkan, təlim-tərbiyə məsələləri, mənəvi həyatda davranış tərzləri ümumiləşdirilir, əsər əxlaq dərslisi səciyyəsi daşıyan bir salnamə təsiri bağışlayır.

Əsər Orta Asiyada islam dininin rəvac tapdığı bir dövrdə, məhz elə islamı təbliğ etmək məqsədilə yazıldığından, allahı qəbul etmək, din-şəriəti müdafiə etmək yolunu tutur. Lakin bununla bərabər, o, real aləmdən də təcrid olunmur, bu həyatı dinə, allaha qurban verməyi təbliğ etmir. Onun təbliğ etdiyi ideal həyatın mündəricəsini yenə də insanın yaşadığı real həyat, insanlar təşkil edir. Məhz buna görədir ki, müəllif əsərində türkdilli xalqların şifahi poetik yaradıcılığından, atalar sözləri, zərb-məsəllər, ibarələrdən geniş istifadə edir.

Hər iki abidə dil baxımından, demək olar ki, eyni xüsusiyyətə malik olub Qaraxanlı-xaqaniyyə türkcəsinin əvəzsiz yadigarları hesab edilməlidir.

Abidələrin leksik tərkibinin əsasını yağma, çığıl və tyksi tayfalarının sözləri təşkil edir. Lakin byrada xeyli oğuz, qismən də qırçaq dilinin elementləri özünü göstərməkdədir.

Yaranma yeri və dövrü ilə əlaqədar olaraq bu abidələrin leksik tərkibində ərəb-fars dilindən alınma çoxlu sözlər vardır. Bu cəhətdən Mahmud Kaşğarının "Mən tədqiqata ancaq xalis türk sözləri cəlb etdim" fikrinə bir qədər ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Bununla bərabər, onu da qeyd etməyi lazım bilirik ki, "Divani-lüğət-it türk" əsərində "Qutadqu biliy"ə nisbətən alınma sözlər qat-qat azdır.

Abidələrdə işlənmiş alınma sözlərdən aşağıdakıları nümunə olaraq göstərmək istərdik:

Nom-din (Çin), ğarət (ə), küzec (ə), kirit (ə), tene (f), burxan (Çin), tavqaç (Sin), aznun-dünya (soğdi), tamu-cəhənnəm (soğdi), uşmak-cənnət (soğdi), yek-şeytan (sanskrit), muyan-imarət (sanskrit), sart-tacir (sanskrit), Buhara-monastr (sanskrit), ber-şərab (f), pend-öyüt (f), namaz (f), cülab-gülab (f), nəcib (ə), halal(ə), həram (ə), hilə (ə), həndəsə (ə), din (ə), ömür (ə), şair (ə), vəfa (ə), cəfa (ə) və s.

Qədim türk-Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənən bir çox sözlər artıq Qaraxanlılar dilində müşahidə edilmir: Məs.: büntük-

sərsəri, ecü-əcdad, ancu-elə, yutuz-arvad, yıta-boş, yırğaru-sola, yılsıq-varlı və s.¹

Burada başqa bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Orta türk dövrünü səciyyələndirən lügət tərkibinin bir qismi qədim türk sözlərindən fonetik cəhətdən fərqlənir. Başqa sözlə, zaman keçdikcə həmin sözlər müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Məs.:

yegirmi-yigirmi, yügörü-yukarı, yımşak-yumşaq və s.

Bununla belə, qədim türk sözlərinin böyük bir qismi heç bir dəyişikliyə uğramadan Orta türk dövründə də işlənmişdir.

Fonetik quruluşda o qədər fərq özünü göstərmir. Belə ki, Orxon-Yenisey abidələrində olduğu kimi, burada da 9 sait fonem özünü mühafizə edə bilmişdir.

Orta türk dövründə yazılmış abidələrin dilində də saıtlərin uzanması müşahidə edilir. Bu uzanma hətta yeni leksik vahidin yaranmasına da səbəb ola bilər. Məs.:a:t-atmaq, aş-aaş və s.

Saıtlərin bir-birinin yerində işlənməsi də bu dövr üçün səciyyəvidir: **e-i, a-e, ı-u, ı-i**. Məs.: **el-il, yel-yil, alımğa-ılmğa, tıl-til, ıış-ış** və s.

Orta türk dövrü üçün səciyyəvi olan bu abidələrdə əksər samit fonemlər sabitləşir. Burada artıq kar və cingilti samitlər əsasən differensiallaşıb. Məs.:

p-b, t-d, k-q, k-ğ, s-z, s-ş və s.

Bununla bərabər, həmin abidələrdə xalis türk mənşəli sözlərdə **f, v** və **c** samitləri işlənmir. Bu cəhətdən **j** fonemi də səciyyəvidir. Belə ki, bu fonemlər əsasən alınma sözlərdə müşahidə edilir, xalis türk mənşəli sözlərdə isə çox seyrək işlənir. Məs.:**farq, vafa, ha-cib, ajun** və s.

Qədim türk abidələrində **d** samiti öz yerini **z** foneminə verir. Məs.: kudruq-kuzruk, bod-boz, adğır-azğır, edgü-özgü, adırmak - azırmak və s.

Belə keçid b-v-p-f fonemlərində də müşahidə edilir: **öbke-öpke-öfke, ab-av, yabız-yavuz, sub-suv, tabışqan-tavişğan, bar-**

maq-varmak, bermək-vermək, bar-var,tabar-tavar və s.

Orta türk dövrü abidələrini morfoloji cəhətdən səciyyələndirən bir çox xüsusiyyətlər var. Onlardan bir neçəsini göstərmək istərdik:

Əksər türk dilləri üçün səciyyəvi olan kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri ilə yanaşı (**-lar, -ler, -lər**) **-t** və **-en** şəkilçiləri də müşahidə olunur.

Məs.: **oğul-oğullar-oğlit, tegeni-tegit, er--eren** və s.

Hal kateqoriyası şəkilçilərində də fərqli cəhətlər müşahidə edilir. Belə ki, hər bir halın bir neçə fonetik variantı ilə yanaşı, müasir dilimizdə işlənməyən çıxışlıq hal forması da geniş yayılıb (**-dın, -din, -dun, -dün**). Məs.:**evdin, gəzdin, ildin** və s.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək istərdik ki, XV əsr Azərbaycan dilində Kişvərinin "Divan"ında da **-dın** çıxışlıq hal şəkilçisi -dan, -dən şəkilçiləri ilə yanaşı işlənmişdir.

-dın, -din şəkilçilərinə XVIII-XIX əsr türkmən dili abidələrində də rast gəlinir.

Say kateqoriyasında da maraqlı xüsusiyyətlər özünü göstərir. Məs.: **tümen-on min, birinc, ikinc/ikilenc, üçünc, törtünc, bire-gü-hər biri, ikigü-hər ikisi, üçgü-üçü**.

Göy türklərin say sistemində maraqlı bir xüsusiyyət müşahidə edilir. Məs.: 62-yə **iki yetmiş** (yəni **yetmiş tərf iki**) və yaxud da **altmış artıq iki** şəklində deyilir. Bu abidələrdə men, mən, ben paralel işlənir.

Felin zaman şəkilçiləri əsasən müasir türk dilləri, xüsusilə oğuz qrupu dilləri ilə üst-üstə düşür. Bu cəhətdən indiki zaman müasir dilimiz baxımından səciyyəvidir. Belə ki, Azərbaycan dilindən başqa heç bir türk dilində **-ir** şəkilçisi indiki zamanı əmələ gətirmir. Abidələrin dilində isə indiki zaman məhz **-ir** şəkilçisi ilə formalaşır. Məs.: Men kelir men – mən gəlirəm.

Bu formanı çox vaxt geniş zaman forması kimi şərh edirlər. Gələcək zaman isə indi heç bir türk dilində müşahidə edilməyən **-ge, -gey** şəkilçiləri ilə düzəlir. Məs.: **kelge, kelgey** və s.

Felin əmr formasının şəkilçisi **-qıl, -gil** geniş işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, son zamanlara qədər bu şəkilçi Azərbaycan dilində də mühafizə olunmuşdur. Bu abidələrdə işlənən sözdüzəldici

¹ Bax: A. Dilaçar. Kutadğu Bilik İncelemesi, səh. 52.

şəkilçilərin böyük əksəriyyəti müasir türk dillərində, xüsusilə Azərbaycan dilində işlənməkdədir. Məs.: **-ar, -ər, -çı, * -çın, -şın, -şin, -cıq, -kı, -ki -lı, -lık, -sız, -laq, -lək, -aq, -ək, -qın, -ın, -k, -ık, -iş, -a, -ə** və s.

Şəkilçilərin bir qismi isə artıq müasir dil baxımından ya tamamilə arxaikləşib və yaxud da seyrək-seyrək bu və ya digər türk dilində işlənir. Məs.: **-duruq-boyunduruq, -düz-gündüz, -kek, -kək-erkək, -aqut-Alpağut** (Quba rayonunda yer adı), **-sak-bağır-saq, -dıç-sağdıç/sağdış** və s.

Bu abidələrin leksik tərkibini müasir türk dilləri ilə müqayisə etdikdə çox maraqlı faktlarla rastlaşırıq.

Əvvəla, bu sözlərin böyük əksəriyyəti bütün türk dillərində müşahidə edilir (biz dialekt və şivələri də nəzərdə tuturuq).

Bu sözlərin bir qismi isə heç bir dəyişikliyə (həm fonetik, həm də semantik) məruz qalmadan bu günə qədər gəlib çıxmış, işlənmə dairəsinin fəal və qeyri-fəallığı cəhətdən fərqlər nəzərə alınmazsa, bütün türk dillərində işlənməkdədir.

Bütün türk dilləri ilə abidələrin leksik tərkibini müqayisə etmək mümkün olmadığından biz əsasən oğuz qrupu dillərinin leksik tərkibini müqayisəyə cəlb edirik, daha çox Azərbaycan dilinin müasir vəziyyətinə əsaslanırıq.

Bu baxımdan Mahmud Kəşğarının "Divan"ında işlənən aşağıdakı sözlər çox səciyyəvidir: **-aac-ac, -aaş-aş, aal-al, it, ata, ottuz-otuz, atmaq, atlanmaq, ütüləmək, ucuz, ocaq, axsaq, örtük, arxa, ürkmək, istək, üstün, aşuk, ağnamaq, ağıl, oğul, alın, ilk, altun, don, ölüm, and, ayran, öz, bağışlamaq, boğuşmaq, boğdurmaq, turna, taranmaq** və s.

Yusif Balasağunlunun "Qutadqu bilik" əsərində də eyni mənəvrəni müşahidə etmək olar. Məs.: **tilek, kün, , körmək, köz, til, küvənmək, başka, tek, tan, kel, baş götür, yüz, bol, yürek, at, kişi, kılık, son, ton, artuk, yıldı, teniz, ot, aç, kelin, güler, tiş, kız, tüz** və s.

* Burada dörd variantlı şəkilçilərin ancaq biri verilir.

Misallardan aydın görünür ki, müasir dilimiz üçün burada ancaq kiçik fonetik dəyişmələr nəzərə çarpır.

Abidələrdə işlənən sözlərin bir qismi öz lüğəti mənasını ya məhdudlaşdırmış, yaxud da tamamilə yeni məna kəsb edərək, müasir türk dillərində işlənməkdədir. Məs.: **yıldı** sözü "Divan"da heyvanların ümumi adı kimi işlənir. Bu söz müasir türk dillərində (türkmən, Azərbaycan və s.) **at sürüsü** məzmununu kəsb edir.

Eləcə də divar mənasında işlənən **"tam"** indi bu dillərdə **"evin tavanı"** (həmçinin **ev**) mənasında işlənməkdədir: dam tikdirmək, damı uçmaq və s.

Orta türk dilində **"alçaq"** sözü sadə, xeyirxah mənasında işlənməmişdir. Həmin mənada bu gün də müasir türkmən dilində müşahidə olunur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində bu, mənfi məna (çox ehtimal ki, keyfiyyətin ölçüsü ilə əlaqədar) kəsb etmiş, **mənfur, pis** mənasında işlənməkdədir. Ancaq bu sözün ilkin mənasına dialekt və şivələrimizdə rast gəlinir (Ordubad, Qazax və s.). Məs.:

O, çox alçax könül adamdır. Alçax könüllüh elə, bir bizə də baş çəh (Ordubad dialekti).

Qısdırmaq sözü həm türkmən, həm də Azərbaycan dilində yeni-yeni mənalar kəsb edib. Məs.: **O, pulu Həsənə qısdırdı (xəlvəti vermək** mənasında).

Abidələrdə işlənən sözlərin bir qismi isə müasir ədəbi dilimizdə artıq işlənmir, ancaq dialekt və şivələrdə mühafizə olunmuşdur. Bu sözlərin bir qismi olduğu kimi, bir qismi isə həm formasını, həm də qismən mənasını dəyişmiş halda işlənməkdədir. Məs.:

Tüləmək, yaşırmaq, ağ, ənə, yenc, tutu, yığlamaq, alçax, sirt, tuş, bəlgə, ütük, ulğaş, qırtı, dingə, orux, ərdəm, ərdəmli, üşkü, kəvəl, qumquma, qaraso, irsiz və s.¹

Təqribi hesablamalara görə bu abidələrdə işlənən sözlərin üçdə ikisindən çoxu müasir türk dillərində işlənməkdədir. Bu belə də

* Вах: М. Ш. Рагимов. "Диван" Махмуд Кашгари и древнетюркские элементы в диалектах и говорах азербайджанского языка, "Советская тюркология", №1, 1972, стр. 75.

olmalı idi. Belə ki, həmin abidələr hələ türkdilli xalqların ayrı-ayrı dil səviyyəsinə yüksəlməmiş vaxtı əksər dil ailələrinin başa düşdüyü, Kaşqarın mərkəzində bərqərar olmuş, aparıcı dil qruplarının (karluq, oğuz, qırçaq və s.) faktik dil materialları əsasında formalaşan Qaraxanlı dilində yazılmışdır.

Bu abidələr müasir türkdilli xalqların hamısı üçün eyni dərəcədə müştərək olan, onların inkişaf prosesini izləmək baxımından əvəzsiz mənbə hesab edilməlidir.

Həmin abidələr nəinki təkcə dil, eyni zamanda ədəbiyyat, tarix, dövlət quruluşu, adət-ənənələrin mahiyyəti, dövrün ictimai-siyasi quruluşunun səciyyəsi baxımından da qiymətlidir.

QÜTBÜN "XOSROV VƏ ŞİRİN" POEMASI

Orta əsrin türk yazılı abidələri içərisində Qütbün "Xosrov və Şirin" poeması nəzər-diqqəti daha çox cəlb edir. Bu əsərin dili, hər şeydən əvvəl, XIV əsrdə Qızıl Orda ərazisində ortaya çıxan Orta Asiya ədəbi dili, Cağatay dili xüsusiyyətlərini əks etdirən abidələrdən əsaslı surətdə fərqlənir ("Məhəbbətnamə", "Gülüstən" və b.).

Bu cəhətin şərh edilməsi, həmin əsərin harada və nə şəraitdə ortaya çıxmasının müəyyən edilməsi, abidəyə veriləcək düzgün qiymətə, eləcə də onun şərhinin obyektivliyinə çox kömək edə bilər.

Məlum olduğu kimi, XIII-XVI əsrlərdə karluq-uyğur dilinin, sonralar isə ən qədim özbək, Cağatay dilinin oğuz-qırçaq elementləri ilə təkmilləşən formaları bir növ əksər türkdilli xalqlar üçün ümumilik təşkil edir. Monqol istilasından vaxtı Qızıl Orda dövründə bu ədəbi dilin normaları ərəb ölkələrinə – Misirə, Suriyaya, İraqa (məmlük hökmrənliyi dövrü), Kiçik Asiyaya köç edən türkdilli xalqlar üçün də uzun müddət məqbul hesab olunmuşdur. Məhz buna görə də həmin dövrdə yaranan yazılı abidələrdə müştərək oğuz-karluq-qırçaq elementlərinin varlığı qanunauyğun hal hesab olunmalıdır.

Qütbün "Xosrov və Şirin" poeması da məhz belə bir dövrdə meydana gəlmişdir. Bizcə, onu xalis özbək (karluq), yaxud xalis

qazax (qırçaq) abidəsi hesab etmək qeyri-elmi olardı. Bununla bərabər, həmin poemanın oğuz dilində yazılmasını da iddia etmək ağlabatan deyil. Bu poemada dilin müxtəlif təbəqələrində hər üç dil ailəsinin (oğuz, karluq, qırçaq) müvazi olaraq aparıcı əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, leksik tərkibdə daha çox qədim oğuz elementləri (qismən də qırçaq), fonetik və morfoloji quruluşda isə karluq-qırçaq dil qruplarına xas cəhətlər özünü göstərir.

Qütbün "Xosrov və Şirin" poeması XIV əsrin I yarısında yazılıb. Əsərin yazılma, tərcümə edilmə tarixi məlum deyil. Paris Milli kitabxanasında saxlanan yeganə nüsxə də orijinal əlyazması deyil. Tarixi faktların tutuşdurulması əsasında demək olar ki, Qütbün tərcüməsinin üzünü köçürən Birgə ibn-Bəragiz ibn-Qandu¹ bu işi Qütbdən ən çoxu 43 il sonra həyata keçirə bilərdi. Birgənin mühafizə olunaraq bu günə qədər gəlib çıxan əlyazmasının tarixi 1383-cü ildir. Əsər Qızıl Orda hökmdarı Özbəkxanın (1320 -1340) oğlu şahzadə Tini bəyə ithaf olunub. Tarixdən məlum olduğu kimi, Tini bəy 1340-cı ildə hökmdarlığa keçib. Deməli, Qutb bu poemanı ona şahzadəlik vaxtında (yəni ən uzağı 1340-cı ilə qədər) ithaf etdiyindən, poemanın təqribən 1330-40-cı illərdə tərcümə olunduğu ehtimalını irəli sürmək olar.

Qütbün "Xosrov və Şirin" poemasının hicri 785-ci, miladi 1382-83-cü illərdə əsl qırçaq olan Birgə ibn-Bəragiz ibn-Qandu tərəfindən üzü köçürülüb. Birgə əsərin sonuna etdiyi əlavədə bu haqda belə deyir:

Bitidim kitabını xatasın baxıb,
Bu zəhmət çəkkənim bilgəysən oxıb.
Atağım ma Birgə Faqih teb ancaq,
Özüm mömin və müsliim ma əslim qırçaq.
Musannafni unutm qılğıl dua,
Katib və musannif maa maa.

¹ Вах: Э. Н. Наджип. Тюркоязычный памятник XIV века "Гулистан" Сейфа Сарая и его язык. I, Алма-Ата, 1975.

² Q. Beqdeli. Şərq ədəbiyyatında "Xosrov və Şirin" mövzusu, Bakı, 1970.

Tarix yeti yüz səksən beşində,
Səfər ayının yigirmi beşində.
Yol üzrə nə bolsa bitidim kitab,
Ktiabın sonunda bu bir qaç kəlam
Yazıb təşkirə qıldım sana, vəssalam.

Poemanın məzmununa gəlicə, onu demək lazımdır ki, tərcümə Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasının məzmunu ilə demək olar ki, tamamilə eynilik təşkil edir.

Poemada nəzərə çarpan əsas fərqlər özünü giriş hissədə göstərir. Belə ki, əgər Nizami poemanı ithaf etdiyi Qızıl Arslanın mədhi ilə başlayırsa (allahın və peyğəmbərin mədhi nəzərə alınmır), Qütbün əsərində Qızıl Arslan Tini bəylə əvəz olunur. Qütb eyni zamanda, poemanı XIV əsr ədəbi həyatı ilə səsləndirməyə çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur. Əsər əslində Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasından bir növ iqtibasdır. Belə ki, əsas məzmun (hətta beytlər, əksər hallarda misralar belə) mühafizə olunmuş, lakin o dövrün ədəbi dilinə xas zəngin poetik imkanlardan, rəngarəng birləşmələr və metaforalardan məharətlə istifadə olunaraq bir növ orijinal¹ əsər ortaya çıxmışdır. Başqa sözlə, biz burada hərfi tərcümədən yox, bəlkə də yaradıcı səciyyə daşıyan iqtibasdan söhbət açə bilərik.

Qütbün "Xosrov və Şirin" poemasının əlyazması 240 səhifədən ibarətdir Cəmi 91 fəsildən ibarət olan bu əsərdə 4770 beyt vardır. Göründüyü kimi, Qütb Nizaminin poemasını bir növ ixtisarla tərcümə etmişdir. Belə ki, onun poeması Nizaminin əsərindən təqribən 2300 beyt azdır (Nizaminin "Xosrov və Şirin" poeması 7000 beytdən ibarətdir).

A. A. Zayonçkovskinin latın əlifbası ilə hazırlayıb nəşr etdirdiyi mətnin ümumi həcmi 304 səhifədir.

Qütbün "Xosrov və Şirin" poeması da allahın və peyğəmbərlə-

¹ Г. Ю. Алиев. Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока, М., 1960.

rin mədhi ilə başlayır. Sonrakı bölmələr Nizamidə olmayan, Qütbün əlavələridir: "Şahzadə Tini-bək xan mədhi", "Məlikə mərhümə xan Məlik mədhi", "Kitab nazm qılmağa səbəb bəyan ayur".

Poemada olan sonrakı fəsillər Nizamidə olduğu kimidir. Poema əsərin üzünü köçürən Birgənin əlavəsi ilə bitir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək istərdik ki, əlavənin dili ilə Qütbün tərgümə dili arasında müəyyən fərqlər var. Belə ki, Birgənin dilində qırpaq elementləri çox qabarıq şəkildədir. Bizcə, elə o (Birgə), Qütbün əsəri üzərində müəyyən "qırpaq əməliyyatı" aparmamış deyil. Bunu elə Birgənin "Bitidim kitabı xətasın baxıb" cümləsindən də görmək olar. Birgənin əsərin "xətasını" necə təsəhhis etməsi haqqında dəqiq fikir söyləmək çətinlik törətsə də, onun (Birgənin) poemaya etdiyi əlavənin dili ilə poemanın dilini müqayisədə bəzi cəhətlər aydın olur. Aşağıdakı parçaya diqqət edin:

Qütb:

Niçə yıl boldı canım öskər erdi,
Könüldə oşbu əndişə bar erdi.
Tüzüb til bülbülü bu nazm üzə saz,
Bu pərdə içrə kulturaldım xoş avaz.

Birgə:

Yarı berdi uğan tükətdim bitib,
İdimkə burunraq tükəl ayıtıb.
İdim təvfiq berdi tamam qıldım oş,
Yadigar məninidin sana qoydum oş.

Qütb poemanı tərcümə edərkən buraya etdiyi əlavədə tək cə Tini bəy və onun xanımı Məlikəni mədh etməklə kifayətlənmir. O,

¹ A. Zajączkowski. Najstrza wersja turecka Husrüv u Sirin Qutba, Warszawa, 1958.

Tini bəy və Məlikə xanımın çox insafli, mərifətli və ədalətli olduqlarını göstərir.

Qütb poemaya etdiyi əlavədə onu Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərini tərcüməyə vadar edən səbəbləri şərh edərək "Kitab nazm qılmağa səbəb bəyan ayur" bölməsində yazır ki, tərcüməyə onu vadar edən əsas səbəb Tini bəylə Məlikə xanımın xahişi olub. O, eyni zamanda, burada Nizamiyə də yüksək qiymət verir, "Nizami bəlişindən halva bişirdiyini" söyləyir. Bu səhətdən aşağıdakı parça çox səciyyəvidir:

Xanım birlə Məlikə atınqa bir,
Kitabı qıluq qıl tedi tədbir.
Boyum şəhringə könlüm erdi sultan,
Canım andın qabul qıldı bu fərman.
Könül fərmanını can birlə tutqum,
Adın sakınçını bir yolu unuttum.
Qazan teg qaynab oş sevda bişirdim,
Nizami balıdın helva bişirdüm

Qütbün əlavələri içərisində "Məlikə mərhumə xan Məlik mədhi rahmət allah" bölməsi də nəzəri cəlb edir.

Poemanın girişindən məlum olur ki, Qütb poemanı məhz Tini bəylə Məlikənin xahişi ilə tərcümə edib. Görünür ki, əsər hazır olana qədər Məlikə vəfat edir (Belə bir rəvayət var ki, Məlikə Tini bəylə birlikdə Cani bəy tərəfindən öldürülüb). Bəlkə də həmin bölməyə "mərhumə" sözünü əsərin üzünü köçürən Birgə sonradan əlavə edib.

Əsərdə başqa bir cəhət də nəzəri cəlb edir. Buradan məlum olur ki, Qütb bunu Qızıl Ordadan (daha doğrusu, Ağ Ordadan) çox-çox uzaqlarda, bəlkə də elə məmlüklərin hökmranlıq etdikləri ərəb ölkələrindən birində – Misirdə, Suriyada və ya İraqda hazırlayıb. Bunu aşağıdakı parçadan aydın görmək olar:

Muradım erdi ol kim bu qapuğda,
Gelib yol tabsaman teb bu tabuğda.

Səfər rəizin görüm özüm qaç əyyam,
Tabuğqa yetdim imdi oş sərəncam.

Qütbün "Xosrov və Şirin" poemasının dili çox rəngarəng xüsusyyətlərə malikdir. Poemanın türk dillərinin hansı dialekti əsasında yazıldığını söyləmək çox çətindir¹. Əvvəla, poema yazılarkən həm məmlüklərin hökmranlıq etdiyi ərəb ölkələrində aparıcı olan oğuz şivə və dialektləri, həm də Qızıl Ordanın geniş ərazidə yayılmış Cağatay dili (karluq-qırçaq elementləri, eləcə də oğuz elementləri ilə zəngin bir dil) əsas götürüldüyündən, burada təkcə bir dialekti əsas götürməyə imkan vermir. İkincisi isə, əsərin təqribən yarım əsrdən sonra üzü köçürülərkən qırçaq katib burada bir çox formaları (özünün dediyi kimi) "dürütləşdirib".

Bizcə, poemanın dilinin oğuz-karluq qrupu dilləri ilə daha sox bağlılığı özünü göstərir. Biz bunu poemanın dilinin leksik, fonetik və qrammatik səciyyəsinə asanlıqla görə bilərik.

Poemanın leksik tərkibinin səciyyəsinə nəzər-diqqəti, hər şeydən əvvəl, arxaik sözlərin çox olması cəlb edir. Burada müasir türk dillərinin heç birində müşahidə edilməyən arxaik sözlərə rast gəlmək olur. Məs.:

biti-yazmaq	ağ-qalxmaq
bitik-məktub/kitab alıq	pisalıq– pis
İg-xəstəlik	ərsəm – qaraqabaq
İngan*– çox	öküş– çox
aşnu-əvvəl	

Poemanın dilində müşahidə edilən arxaik sözlərin bir qismi isə bu və ya digər müasir türk dilində seyrək də olsa, müşahidə edilir. Məs.:

* Azərbaycan dili abidələrində: inkən–red.

ağırlamaq-hörmət etmək, əzizləmək
 anq-anmaq,yada salmaq
 bilgə-alim
 yağma-talan
 ac-ac
 yapurcaq-yarpaq

Abidənin leksik vahidləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilərkən aydın olur ki, poema, bəlkə də, oğuz dialekti əsasında yazılıb. Bu fikri poemanın lüğətini tərtib edən, onu qırçaq və karluq elementləri ilə müqayisə edən Əmir Nəcib də müdafiə edir¹. Müəllifi bu fikrə gətirib çıxaran əsas səbəb poemada oğuz elementlərinin qırçağa nisbətən üstünlük təşkil etməsidir. Bu üstünlük özünü elə leksik vahidlərin müqayisəsində də göstərir. Bunu aşağıdakı misalların müqayisəsində aydın görmək olar:

Qütbün "Xosrov və Şirin" poemasında	Azərbaycan dilində	Qazax dilində
ağı	ağı	—
adaş	adaş	dos
alt	alt	ast
altmış	altmış	alpıs
amal	amal	ülit
amin	amin	senimdi
anınteq	onun tək	onday
anlat	anlat	anğart
ana	ona	oğan
arzu	arzu	arız
armağan	ərməğan	sıylık
arslan	arslan	arıstan
arı	arı	ara
arı	arı (təmiz)	taza

¹ Бах: Э. Н. Наджип. "Хосрау и Ширин" Кутба и его язык, "Тюркологический сборник", М., 1966.

arıt	arıt(maq)	tazart
asayış	asayış	tanıştıq
açığ	açıq	aşu
əvvəl	əvvəl	yelqi
əksük	əksik	kəm
əkil	əkil	iyıl
əmqək	əmcək	beynet
əndaza	əndazə	ölşem
ərdəm	ərdəm	erlik
börk	börk	bərik
bihuş	bihuş	esj auıskan
vijud	vücut	bar nərse
visal	vüsal	baylağıs
qərdən	gərdən	moyın
ördək	ördək	üyrek
ön	ön	ald
tadbir	tədbir	jospar
tağ	dağ	tau
tağ-taş	dağ-daş	tau-tas
çoban	çoban	şopan
çık	çık	şık
ikbal	iqbal	bakıt
həmdəm	həmdəm	şıp dost
istedad	istedad	dayındak
istişamət	istişamət	turaktılak

Poemada işlənmiş sözlərin çox cüzi qisminin yuxarıda verdiyimiz müqayisəsindən aydın olur ki, burada verilən leksik vahidlərin çoxu oğuz mənşəlidir.

Cədvəldən də göründüyü kimi, sözlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilindəki sözlərlə tamamilə eynilik təşkil edir. Bu müqayisə edilən sözlərin (az bir hissə)qazax dili ilə uyğun gələnlərinə də fonetik fərqliliklər özünü göstərir.¹

Müqayisə vaxtı çox səciyyəvi olan başqa bir cəhət də nəzəri cəlb edir. Belə ki, poemada işlənmiş alınma sözlərin (ərəb və fars mənşəli), demək olar ki, 90 faizi qırçaq qrupu (eləcə də karluq)

¹ Бах: А. И. Ибатов. Кутбын "Хусрау ja Ширин" поемасынын сөзлиги. Алматы, 1974.

dillərində işlənmədiyi halda, Azərbaycan (eləcə də digər oğuz qrupu dillərində) dilində heç bir fonetik dəyişikliyə belə uğramadan bu gün də işlənməkdədir. Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

Qütb	Azərbaycan	Qazax
aqah	agah	bilimdi
avaz	avaz	dıbıs
əndaza	əndazə	ölşem
ğavvas	qəvvas	suğa (sunquşi)
qədr	qədr	opasızlık
ğamza	qəmzə	kılımsığan közkaras
mənzil	mənzil	turğın orın
tuğyan	tüğyan	bülik

Poemada işlənən ərəb və fars mənşəli sözlər say etibarilə həmin dövrdə Qızıl Orda ərazisində yaranan başqa abidələrlə müqayisədə çoxdur. Belə ki, əgər "Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lügət-it türkiyyə" adlı abidədə cəmi 65 ərəb və fars sözü işlənibsə, Qütbün "Xosrov və Şirin" poemasında onların miqdarı on qat artıqdır. Bu fakt bizə bir daha poemanın məmlüklərin hökumranlıq etdiyi ərəb və fars dillərinin qüvvətli təsiri özünü göstərən ərazidə yarandığını söyləməyə imkan verir. Poemada müşahidə edilən ərəb və fars sözlərindən* nümunə olaraq aşağıdakıları göstəririk:

Abad, allah, avaz, aqah, əğyar, aram, asıman, atəşxana, əsil, əf-sus, əvvəl, ədəb, əyyam, ətraf, əsbab, əsayiş, əfərin, əhsən, baxt, bədəxşan, bəyan, bəla, beyt, bərbad, büt-xana, bismillah, bihuş, vacib, vicud, vallah, vəbal, vasil, vəli, vəfadar, vəfat, viranə, visal, vüsət, qöv-hər, gülüstan, giriftar, ğəvvas, ğavğa, ğəddar, ğəzab, ğayrat, ğalet, ğam, ğamza, ğanimat, qarib, əziz, əcayib, adil, əzab, adət, alim, əsas, dərman, dövr, dəstur, dəftər, dehqan, dəmadəm, dinar, dilşad, cüft, cavanmərd, cavidanə, cavab, cəllad, cahangir,

* Abidələrin nəşrlərindəki oxunuş şəkilləri mühafizə edilir.

cəhət, zəhmət, zəmanə, zəbun, zərif, zinət, zina, zirək və s.

Burda qeyd etdiyimiz sözlər abidədə işlənən ərəb və fars sözlərinin heç onda biri də deyil.

Məlum olduğu kimi, türk dillərində **r** və **m** samitləri ilə başlanan söz yoxdur. Abidədə isə **r** samiti ilə başlanan 54, **m** samiti ilə 250 söz işlənmişdir. **M** ilə başlanan 250 sözdən ansaq ikisi (**mən** və **min**) türk mənşəlidir.

Abidənin dilində işlənən qoşa sözlər, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri də maraqlı cəhətlərə malikdir. Əvvəla, poemada işlənən söz birləşmələri içərisində arxaik səciyyəli birləşmələr olduqca çoxdur. Poemada özünü göstərən qoşa sözlərin əksəriyyəti bu gün də belə oğuz qrupu dillərində eyni ilə müşahidə edilməkdədir. Məs.: **yemək-içmək**, **artıq-əksik**, **mal-tavar**, **göz-qulaq**, **var-yox**, **tağ-taş**, **erkək-dişi**, **oğrun-oğrun**.

Eyni sözləri poemada müşahidə edilən frazeoloji birləşmələr haqqında da demək olar. Aşağıdakı birləşmələrə fikir verin: and içtmək, açıq söz, bağrın dəlmək, boynun üzümək, bulut yüzlü, aqlı getmək, əldən gəlmək, boynun sındırmaq, candan keçmək, yaman göz, üzünü yırtmaq, könül bağlamaq, qanını tökmək, daş könüllü, çarə qılmaq, çiçək tək açılmaq, çiçək tək solmaq, içinə od düşmək, könlü sınıq və s.

Qütbün "Xosrov və Şirin" poemasında fonetik cəhətdən diqqətli cəlb edən cəhətlər də vardır. Burada oğuz-karluq-qıpçaq qrupu dilləri üçün ayrı-ayrılıqda səciyyəvi olan bir sıra fonetik əlamətlər eyni vaxtda müşahidə edilir.

Məlum olduğu kimi, oğuz qrupu karluq və qıpçaq qrupu dillərindən **y** samitinin geniş işlənməsi, qeyd etdiyimiz qruplarda isə müvazi olaraq **z** və **d** samitlərinin üstünlüyü ilə fərqlənir. Maraqlı haldır ki, biz burada həm **ayaq** həm **adak** həm də **azaq**, eləcə də həm **ayğır**, həm də **azğır** sözlərinə rast gəlirik. Eyni sözləri **ad/az**, **azrıl/adrıl**, **ayır/adır**, **iyərləmək/izərləmək (yəhərləmək)** sözləri haqqında da demək olar. Bu fonetik dəyişməni bütün əsər boyu izlədikdə belə bir qənaətə gəlmək olur ki, poemada **y** üstünlük təşkil edir. Başqa sözlə, biz bu abidəni **y** qrupu dillərinə xas abidə hesab edə bilərik. Məs.: **aya**, **ayaz**, **ayaq (badə)**, **ayrılmaq**, **aytmaq** və s.

Oğuz qrupu dillərində kar və cingilti samitlər əsasən differensiallaşıb. Bunu qırpaq qrupu dilləri üçün demək çətindir. Abidənin dilində biz kar və cingilti samitlərin daha çox differensiallaşması ilə qarşılaşırıq. Məs.: **ağ, ağız, ağu, adaş, bağ, bad, baxmaq, baş, beş, boğaz, qez, qəz, qıriftar, ğam, qərib, əzəzləmək, kitab, kiçik, qabaq, qızmaq** və s.

Söz əvvəlində **q, d, b, z** samitlərinin geniş işlənməsi oğuz qrupu dilləri üçün səciyyəvidir. Biz buna abidənin dilində də rast gəlirik. Məs.: **qabağ, qabul, qavuşmaq, qaynamaq, qayıtmaq, qalmaq, dağ, dağlamaq, dad, damağ, dastan, dəm, dərd, dəftər, de, dost, düşmən, dev, dildir, dil, dildaş, din, dinar, zərrə, zahid, zinət, zirək, baş, bərk, başqa, bərə, bərbad, beş, bəsləmək, bol, börk, boş, buyuruq, burun, biz, bülbül** və s.

Söz sonunda da cingilti samitlərin mühafizəsi oğuz qrupu üçün çox səciyyəvidir. Bu xüsusiyyəti də abidənin dilində qabarıq şəkildə görə bilərik. Məs.:

Biz, bulad, beq, beqsiz, boz, başlıq, kağad, qaçmaq, qabaq, köprüq, görüş, kəsikliq, ziyanlıq, polad və s.

Bununla belə, abidədə cingilti samitlərin kar variantları da özünə yer tapmışdır (eyni sözdə belə, bu variantlara rast gəlmək olur). Məs.: q < k, d < t, b < p, g < k, c < ç və s.

kurt, kör, kecə, kel, köz, közlük, kün, kizlemek, ked, tüzlük, turmaq, töşək, tüz, toyyurmaq, toğru, teri, təmür, taş, tatlı, tarraq, taban, çin (cin) və s.

Söz əvvəlində c və y samitlərinin də geniş işlənməsi oğuz qrupu üçün səciyyəvidir. Məs.:

yüz, yürək, yürü, yulduz, yoğurt, yeti, yılan, yiqirmi, yük, yumşaq, yumruq, yara, cəsus, can, cəza, cadu, cövhər, cəllad, cəhət və s.

Maraqlıdır ki, c və y samitləri ilə başlanan sözlər qazax dilində istisnasız olaraq hamısı j samiti ilə verilir. Məs.:

jadu-cadu, jan-can, jauhar-cövhər, jallet-cəllad, jihan-cahan, jol-yol, je-ye, jel-yel, jet-yet, jemek-yemək, jetim-yetim, juldız-uldüz, jümürüq-yumruq, jum-yum, jüz-yüz, jüzlü-yüzlü və s.

Qütbün "Xosrov və Şirin" poemasının dili, eyni zamanda qram-

matik cəhətdən də bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir Bu özünü, hər şeydən əvvəl, morfoloji kateqoriyalarda göstərməkdədir.

Abidənin dilinin morfoloji səciyyəsinə verməzdən əvvəl onu qeyd etmək istərdik ki, burada həm adlara, həm də fellərə aid kateqoriyalarda oğuz, karluq və qırpaq qrupu dillərinə aid bir sıra əlamətlərin müştərək işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Bu müştərəklik ayrı-ayrı qrammatik, daha çox morfoloji kateqoriyaların şərhə vaxtı xüsusi qeyd ediləcək.

Abidənin dilində kəmiyyət kateqoriyasının əlaməti kimi **-lar, -lər, -ler** şəkilçiləri işlənir. Məs.:

yerlər, iyidlər, bənəşələr, nərgizlər, beqlər, yulduzlar, dostlar, aslanlar, görklülər, gözlər və s.

Tamaşa qilğu **yerlərini** gəzib xoş/Tüşər yergə burunraq **iyidlər** quş; Səmən saqi və **nərgizlər** qılır niş/**Bənəşələr** ximar al gül başı xoş; Sən axır gözgüdə körüp özünni/Görər yüz anca **gözlərim** yüzünni və s.

Adlarda olduğu kimi, kəmiyyət çoxluğu fellərdə də **-lar, -lər** şəkilçiləri ilə ortaya çıxır. Məs.: **bilirlər, qılırlar, alırlar, olurdular, sakındılar** və s. Bununla belə, I və II şəxsin cəmini əks etdirən şəkilçilər də kəmiyyət çoxlyğı bildirir. Məs.:

girdik, yetdik, aldıq, götürdük, gedin, qılmanız, bolsanız.

Xatımın zəif teb itib **qılmanız**; Ayıtdı kim əgər yel **bolsamız** biz/Yellər yeldin min arturaq ma Səbdiz və s.

Qütbün "Xosrov və Şirin" poemasında mənsubiyyət kateqoriyası göstəriciləri aşağıdakı şəkildədir:

T ə k

C ə m

1. -im, -üm, -um, -üm, m

1. (i)mız, (i)miz, (u)muz, (ü)müz

2. -im, -in, -un, -ün, n

2. (i)mız, (i)niz, (u)nuz, (ü)nüz

3. -i, -i, -u, -ü

3. ---

Məs.: **çiçəkim, çiçəyin, çiçəyi/çiçəyimiz, çiçəyiniz, çiçəkləri; gözüm, gözün, gözü, cözümüz, gözünüz, gözləri; yüzüm, yüzün, yüzü, yüzümüz, yüzünüz, yüzləri; bağrım, bağrın, bağrı, bağrımız, bağrınız, bağrıları** və s.

Rəvami kim teni munca qıynarsan/Bişdirdin **bağrım** altun-tek sınırsan; **Gözüm yüzün** bilə bolur yaruq oş/Səni görməsəmən kön-lum ma naxoş və s.

Poemada II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçiləri çox vaxt sa-ğur-nunla formalaşır. Məs.:

Muradın, sözün, bağrın, yüzün və s.

Abidə hallanma sisteminə görə çox maraqlı xüsusiyyətlərə ma-likdir. Belə ki, burada həm oğuz, həm qırçaq və həm də uyğur (karluq) elementləri müştərək şəkildə müşahidə edilir.

Məlum olduğu kimi, yiyəlik və təsirlik hal şəkilçilərinin həm tam və həm də reduksiya olunmuş formaları təksə oğuz qrupu üçün səciyyəvidir. Türk dillərinin digər qruplarında biz ancaq bu şəkilçi-lərin tam formasına rast gəlirik. Abidədə isə hər iki forma müşahi-də edilir. Məs.:

Sənin acıq **sözün** şəkər şıfatlıq; Bir söz belə **Şirinin** könli yumşab/ Qədəh kəltürdi elgə içgi başlab; Xoras ündəb **yüzükni** bir teyü qoldu/Gəlib şubx ol **yüzükni** ellərdin aldı; Mənim **könlümni** yüz min parə qıldı; Yaratğan **yeri, köki, ay** və **günü** və s.

Burada təsirlik halı **-ni** şəkilçisi əvəzinə bəzən n samiti ilə for-malaşa bilər. Məs.: Bari heç bolmasa **boynun/boynunu** əvəzinə qu-cayın.

N samiti təsirlik posessiv formasında da özünü göstərir. Məs.:Yaşarmaz bu umun çumnun butağı/Qurutkiz yaş **özümni** yar firaqı və s.

Hal kateqoriyasında özünü göstərən maraqlı cəhət yönlük və çıxışlıq halları ilə bağlıdır. Belə ki, biz burada yönlük halda karluq qrupu üçün səciyyəvi olan qədim **-q/-k** ünsürünün varlığı ilə rastlaşırıq. Məs.:

Qaçan kim baxt-u tac **elgingə** girgay/Qamuğ türük muradın tanrı bergəy; Baxıb bir **yanqa** könli şad boldı; Yana Şirin ma həm Xosrov **atınğa** /Tilədi namə udsa **xidmətinğa**; Çıxıb qəflətdin agahlıqa tegdi /Qamuğ erdəm üzə **şahlıqqa** tegdi və s.

Burada çıxışlıq halın ancaq **-dın / -din** forması işlənmişdir. Bu da karluq qrupunun karluq-xarəzm yarım qrupu dilləri üçün, daha çox uyğur dili üçün səciyyəvidir. Məs.:

Barur bolsan yana bu qadğum artar/Çiçək **məndin** ketər **səndin** qalur xar; Cihanda səndin özgə yox tilərim / Səninsiz bir zaman yox heç qərarım; Görərmən bir turda quş uçdu gəldi/**Budaqdın** ol çi-çəkni üzdi aldı;Ol ot dövləti çatmaqıda bar/Əgər düşman **tə-mirdin** ersə küyər və s.

Poemanın dilində adlara xas spesifik cəhətlər də vardır.Bu özü-nü hər şeydən əvvəl ad düzəldən şəkilçilərdə, sifətin dərəcə əla-mətlərində, say kateqoriyasına xas formalarda göstərir. Abidədə müasir dilimiz üçün səciyyəvi olan **-lı, -sız, -raq, -rək, -lıq, -ca, -cə, -ıq** şəkilçiləri geniş işlənir. Məs.:

əsənlik, füzulluq, zərrəcə, sənsiz, yürəklik, açıq, qərarsız-lıq, gərəklilik, artıqraq, susuzluq, sevinclilik və s.

Poemada külli miqdarda arxaik əvəzlilər işlənmişdir. Məs.:**qaçan, qamu, anca, munun, munda, mana, nersə, nə kim, nen, oşbu, oş, oşol, kanda, kayı, kayda** və s.

Öküş imkəndim **oşbu** qadqunu yeb/Kim anlab ləşkərim taqıl-masın teb.

Abidədə oğuz qrupu dilləri üçün səciyyəvi olan o şəxs və işarə əvəzliyinə rast gəlinmir. Burada **ol** variantı üstünlük təşkil edir. Məs.:

Fələkni tınmadın təzkit güci **ol**/Jəti qat yəni həm tək tutğucu **ol**; Tamaşaqa məlik əzm etdi **ol** gün/Yanaşib birgə bardı **ol** yüzi gün və s.

Burada işlənən saylar da maraqlıdır. Poemada müasir dili-miz üçün bu gün də işlək saylar üstünlük təşkil edir. Məs.:

yeti, altı, beş, bir, iki, bir-iki, yetmiş, yüz, yiqirmi, min, dörd, altmış, səksən, üç, otuz, qırq, on.

Otuz, qırq meyil tınmaz erdi ol şah.

Burada sıra sayları **-ıncı** şəkilçisi ilə düzəlir. Məs.:**ikinci, üçün-cü, tokuzuncu, altıncı, beşinci** və s.

Sabir birlə başın götür **ikinci**.

Poemanın dilində karluq-qırçaq qrupu dilləri üçün səciyyəvi olan toplu (**ikkav, üçav-dörtav**), bölgülü (**törter, üçer, beşer**) say-larına rast gəlinmir.

Qütbün "Xosqov və Şirin" poemasının dilində fələ xas rənga-

rəng, müasir dilimiz üçün arxaik olan kateqoriyalar daha çoxdur.

Bu özünü daha çox felin zamanlarında göstərir. Belə ki, biz burada karluq-qırpaq qrupu dilləri üçün səciyyəvi olan zaman formaları ilə deyil, əsasən, oğuz qrupu, xüsusilə Azərbaycan dilinə xas formalarla rastlaşırıq.

İndiki-gələcək zaman. Məs.:

oturur , bolur, avlayır, qılır, götürür, utanır, qalır və s.

Tururmən saklayu yüzüm suvun oş; **Bilürsən** kim əgər mündün qayıtsam; Şirin **ayıtur** bu sözlər bilə bolmaz; Yüzün görsəm **yarur** bu könlüm oş həm/Mübarək **bolur** avazın eşitsəm.

Keçmiş zaman və hekayət forması. Məs.:

ayıtdı, gördüm, sordu, aldırdı, atlandı, bolmuş, qurulmuş, atlanıb, bərmış, yaratmış biçmiş, almış, unuttum, çevirdim, tüzdü, yetirdi, bişirdim, qəbul qıldı, tutar erdi, qurban qalıb, yarar erdi, titrər erdi, yazar erdi, ötürür erdi, keçirməz erdi və s.

Tururlar erdi beş şaf xalq önündə; Baxıb tört yarı aciz **boldu** Pərviz/Rəvan atlandı yolğa **sürdi** Şəbdiz;Yaxasında **açılmış erdi** xoş gül; Bu yanda taxti şahənə **urulmuş**/Turub xoş saqilər məclis **qurulmuş**.

Gələcək zaman. Məs.:

Yarar, bağışlar, sürərlər, tüzər, yazar, titrər, qorxar, kökrər.

Əgər düşməngə gizlab bir ox atsa/Qayu qalxan **tüzər** kim qarşu tutsa.

Burada **-ır, -ir** şəkilçiləri hələ tam differensiallaşmayıb. Belə ki, onlar həm indiki, həm də gələcək zaman çalarları yarada bilir. Bunu **-ır** şəkilçisinin yaratdığı mənələrdə asanlıqla görmək mümkündür. **-ır** əksər hallarda indiki zaman anlayışı yaratmağa xidmət edir. Bununla belə, onun gələcək zaman məzmunu yaratdığı hallar da var. Məs.:

Əgər it könlüngə haq eşqi girsə/**Gəlir (gələr** mənasında) ol tilgə, gitməz ursa sürsə.

Fellərin zamanları ilə bağlı maraqlı cəhətlərdən biri də ondadır ki, abidədə həmin dövrdə qırpaq-karluq qrupu dilləri üçün səciyyəvi olan formalar işlənmir. Belə ki, əgər Xarəzminin "Məhəbbət-

namə" və Seyfi Sarayının "Gülüstani-bit-türk" (XIV əsr abidələri) əsərlərində, eləcə də "Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lügət-it türkiyyə" (XIV əsr) abidəsində özünü göstərən zaman formaları – **kan edi, -qey edi, -adur, -ədür, -qay, -qey, -ğu, -qü, -ku, -kü, -ka, -ke, -ğə, -qe** "Xosrov və Şirin" poemasında müşahidə edilmir.

Abidədə feli sifət və feli bağlama formaları da karluq qrupu dillərindən fərqlənir. Belə ki, burada **-ğan, -qən, -qan, -kən** əvəzinə **-an, -ən, -miş, -miş, -ar, -ər** formaları da geniş işlənir. Məs.: keçən ömür, qılınmış ödkülük, yetər söz, tüzülmüş saz və s.

Eyni sözləri feli bağlamalar haqqında demək olar. Belə ki, burada o dövr karluq-qırpaq abidələrinə xas feli bağlamalar (məs.: **-ğuça, -quça, -ğunça, qünçə, -kunça, -ğalı, -may, -mey, -mayın** və s.) burada müşahidə edilmir. Burada daha çox oğuz qrupu üçün səciyyəvi olan **-ıb, -a, -ə, -qan, -caq, -cək** və s. feli bağlama formaları işlənir. Məs.:

Tüzüb muntek bəzədim söz yüzünü; Anu görkən kişinin canı güpər və s.

Abidənin dili üçün həmçinin qədim karluq məsdər forması **-ğu, -uş, -iç** səciyyəvi deyil. Burada, əsasən, **-maq, -mək** şəkilçiləri işlənir. Məs.:

Oturmağım bu yerdə anun üçün/**Yügürmək** birlə içəkü yağ tutmaz; **Sevinməkdin** eli gücləndi qayra/ Keçə başladı tağrı yimrə-yimrə; Cihan **bilmək** bu yanlar birlə bolmaz/ Azun **tutmaq** bu nənələr birlə bolmaz və s.

Orta əsr oğuz abidələri üçün sox səciyyəvi olan **-ayın, -əyin, -gil** formaları da burada çox geniş şəkildə işlənməkdədir. Bu cəhətdən abidə "Dədə Qorqud" dastanları ilə səsleşir. Məs.:

Qılıc birlə **alayın** teşə bozlu; Bu işni tərək edib tur tərək **getgil**/Burun bar padşahlıq xəşil **etgil**; **Yürütgil** yeti iqlim üzrə fərman/Azun xalqınqa bolmasın adın xan; Gücüm yetmişə mən həm mədh **ayayım**; Əy çarx axır yılan təkvaş **götürgil**/ Neçə burtardın axır bir **gülgil** və s.

"Xosrov və Şirin" poemasında köməkçi nitq hissələri, xüsusilə bağlayıcılar (burada alınma bağlayıcılar üstünlük təşkil edir), müasir dilimizlə müqayisədə çox az işlənmişdir; Ədat və modal sözlər

isə yox dərəcəsindədir.

Burada **ilə** qoşmasının tam forması **birdə (elə** qoşma mənasında) çox geniş yayılmışdır. Bu fakt ilə qoşmasının birgəlik mənası əks etdirən **birdə** sözündən təcrid olunduğu fikrini bir daha sübut edir. Məs.:

Mənim **birdə** munun tək məkr qılma/ Məni qoy öz munum **birdə** qatılma.

Burada **tək** qoşması daha çox müşahidə edilir. Məs.:

Çiçək **tək** udlayı əlgingə alsan.

Abidənin dilində köməkçi adlara da rast gəlinir. Məs.:

Sənin **yolunda** tozqan tozmən mən.

Oğuz qrupu dilləri qrupu üçün daha spesifik olan **idi** yarımçıq felinin burada **erdi** (Bizcə, **er** feli ilə bağlı forma daha qədimdir) variantı üstünlük təşkil edir. Burada **er** feli müstəqil şəkildə də işlənir. Məs.:

Əgər yüzünni gün tesəm **erür** həm.

Erdi yarımçıq feli daha çox keçmiş zaman çalarlığı yaratmağa xidmət edir. Məs.:

Canım könlüm bil **erdi** sana qul; Yüzüngə bir zaman sürtüb yüzüni/ Götürməz **erdi** mənəzindin gözünü; Neçə yıl boldı canım dökər **erdi**/ Könlüdə oşbu əndişə bar erdi və s.

Abidədə I şəxsin təkində şəxs sonluğu ilkin variantda, yəni **mən** əvəzliyi şəklində işlənir, **-am**, **-əm** variantı müşahidə edilmir. Məs.:

Bir gün sultansan iş gəlməz əlimdən/ **Berürmən** xat qulluqqa təlimdin; **Barurmən** qultək oş tabğunda işim; Gözüm yüzün bilə bolur yaruq oş/ Səni **görməsəmən** könlüm ma naxoş; Bu işlər birdə boldı indi bayıq/ Kim **erməzmən** anun tabğınca layıq; Mən ol mumdın **yulamən** kim uzuntün/ **Küyərmən** həm **süzərmən** arqın.

Bu vəziyyət II şəxsin təkisi üçün də səciyyəvidir. Məs.: **sevməzsən**, **erməzsən**, **süzərsən**, **tutarsan** və s.

Mana bax kim nə qadğuda tutarsan.

Abidədə **-mar**, **-mər**, **-maz**, **-məz** variantları paralel işlənir. Məlum olduğu kimi, bu formalarda **-ma**, **-mə** inkarlıq əlaməti, **-r** isə indiki-gələcək zamanın ixtisar formasıdır. Sonradan bəzən **-r-z**

yə keçmiş, bəzi hallarda isə mühafizə olunmuşdur. Məs.:

Əgər ot ersən əy şubx imdi tərkin/Nə **çixmazsan** bu taşdın, ya təmiridin; Nə bir yerdə qaçaqıb qaldın axır/ Qılıc yüzüngə **basmazsan** yügur axır; Aşılıq birdə şahlıq rast **gəlməz**/ İki eşdən birin qıl yoxsa **bolmaz**; Atasız həm anasız bir yetimmən/ Kişi **bilməz** mənə bu yerdə kim mən və s.

Orta türk dövrü abidələri üçün səciyyəvi olan xəbərlilik əlaməti **durur**, eləcə də karluq qrupu üçün **emes** inkar forması bu abidədə müşahidə olunmur

Abidədə **-miş** feli sifət kimi müşahidə edilmir. Eyni sözü **-acaq** feli sifət şəkilçisi haqqında demək olar. **-acaq** şəkilçisi qəti gələcək zaman forması kimi də işlənir.

"ƏT-TÖHFƏT-ÜZ-ZƏKIYYƏ FİL-LÜĞƏT-İT TÜRKIYYƏ" ƏSƏRİ

Orta türk abidələri içərisində bizə məlum olan digər abidələrdən, lüğətlərdən heç də geri qalmayan "Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə" abidəsi, nədənsə, türkoloji aləmdə bir o qədər də nəzər-diqqəti cəlb etməmişdir.

Bu lüğətin indiyə qədər cəmi iki tərcüməsi olmuş,¹ bir neçə məlumat xarakteri daşıyan yazı nəşr olunmuşdur.² Son vaxtlarda isə özbək dilçiləri bu əsərlə yaxından məşğul olmağa başlamış, ona namizədlik dissertasiyası həsr olunmuş,³ və nəhayət, 1978-ci ildə əsəri ətraflı tədqiq edən monoqrafiya⁴ nəşr edilmişdir.

¹ Ettühfet-üz Zekiyyə fil-luğət-it- Turkiyyə. Çevireni Besim Atalay. İstanbul, 1945; Аттухфатуз закияту филлугатит ткркия, Ташкент, 1968

² A. Zajackowski. Note complementari sulla lexicografia arabo-turca nelleposo dello stato memlucco. İn: Annali Naroli. II. S. Bd. 1. Roma, 1940; Besim Atalay Ettühfet-üz Zekiyyə çevirmesinin tenkidi dolayisiyle. "Ankara Universitesi Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakültesi Dergisi" VI, № 1-2, Ankara, 1948; A. Шукурлу. Об узбекском переводе "Ат-тухфат-уз закийя фил-лугат-ит туркийя", "Советская тюркология", № 1, 1970.

³ М. Т. Зияйева. Исследование памятника века "Китаб-ат-тухфат уз-закыйя фил-лугат-ит туркийя" (автор.ф.). Ташкент, 1972.

⁴ Изысканный дар тюркскому языку, Ташкент, 1978.

Əsəri birinci dəfə faksimilə şəklində məşhur macar şərqşünası T. Halasi-Kun nəşr etdirmişdir.¹ Əsər haqqında ilk məlumatı isə elm aləminə Fuad Köprülü vermişdir. Sonralar isə müxtəlif türk abidələrindən danışılarkən bu əsər barəsində ötəri məlumatlara rast gəlmək olur.

Lüğətin zəmanəmizə qədər gəlib çıxan vahid nüsxəsi İstanbulda-Bayazid kitabxanasının Vələddin əfəndinin şöbəsində saxlanılır (№ 3092).

"Töhfə"nin müəllifi, harada və nə vaxt yazıldığı məlum deyil. Əsəri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bu məsələlərə müəyyən dərəcədə cavab vermək mümkündür. Tədqiqatçıların bir qismi "Töhfə"ni XV əsrin abidəsi hesab edir. Tədqiqatçıları belə bir fikrə gəlməyə vadar edən yeganə bir fakt əsərin iki yerində Sultan Məhəmməd Qaytabayın hicri 904-cü ildə (1498) öldürüldüyü haqda olan məlumatdır. Bu tarixi faktdır ki, Əşrəf Qaytabay 1469-95-ci illərdə Misirdə hökmranlıq etmiş, onun yerinə isə 1495-ci ildə oğlu Nəsir Qaytabay keçmişdir. O, cəmi 3 il sultanlıq etdikdən sonra, 1498-ci ildə öldürülmüşdür.

"Töhfə"nin XIV əsrdə yazılmasını göstərənlər² isə, əsasən, iki fakta arxalanırlar. Əvvəla, Nəsir Məhəmməd Qaytabayın ölümü haqqında olan məlumatın sonralar buraya əlavə olunduğunu iddia edirlər. İkincisi isə, abidənin dil faktlarının, guya XIV əsrə aid olduğuna əsaslanırlar. Bizcə, abidə XV əsrə aid edilməlidir. Əvvəla, dövrümüzdə qədər gəlib çıxan nüsxə orijinaldır, yenidən üzə köçürülməyib, üstəlik bu nüsxə bir növ qaralamaya bənzəyir; başqa sözlə, lüğəti tərtib edən şəxsin bir növ lüğəti tam şəkildə yazmaq üçün apardığı hazırlıq nüsxəsini xatırladır. Belə olduqda, həmin tarixi ancaq onun özü bu qaralama nüsxəsinə yaza bilərdi. Əsərin dil faktlarının XIV əsrə aid olmasına gəlincə, onu demək kifayətdir ki, Orta türk dövründə yaranmış, daha çox XIII-XIV əsr qarışıq-müş-

¹ T. Halasi-Kun. La langue des Kirchaks d'après un manuscrit arabe d'Istanbul, Partie II, Reproduction, Phototypique, Korosi Csoma Archivum, Vudapest, 1942.

² Изысканный дар тюркскому языку, стр.13.

tərək oğuz-karluq-qırçaq-uyğur abidələri dil baxımından o qədər də ciddi fərqlərə malik deyildir.

Abidənin girişində müəllifin İbn-Mühənnə və Əbu-Həyyan əl-Qarnatinin (əl-Əndəlus) adını çəkməsini də (məlum olduğu kimi, hər iki müəllifin lüğətləri XIV əsrə aiddir) "Töhfə"nin XIV əsrdə yazıldığını göstərən fakt kimi qəbul etmək olmaz.¹ Həmin lüğətlərdən XV-XX əsrlər ərzində onlarla müəllif istifadə etmişdir.

Əsərin Misirdə, Suriyada və ya Dəşti-qırçaqda yazılması haqqında da mübahisələr getməkdədir. Əsərin harada yazılması ilə onun yazıldığı dil-dialekt arasında əlaqə olsa da, bu hələlik vahid dəlil ola bilməz. Məhz belə hərəkət edən tədqiqatçılar lüğətin gah qırçaq, gah da karluq dili materiallarını əks etdirməsini iddia etmişlər.

Bizcə, "Töhfə" əsəri Misirdə qarışıq oğuz-qırçaq dili materialları əsasında yazılmışdır. Əsərin Misirdə yazılıb hazırlanmasını sübut edən birinci dəlil lüğətin ərəb sözlüyü içərisində ancaq Misir dialekti üçün səciyyəvi olan külli miqdarda sözün varlığıdır. İkincisi isə, burada məhz Misir sultanının vəfatı haqqında (özü də iki dəfə) məlumat verilir. Bunlardan əlavə, lüğətdə Misirin adı çəkildiyi halda, Suriya və ya Dəşti-qırçaq haqqında heç bir qeydə rast gəlinmir.

Bir halda ki, lüğət XV əsrdə məmlüklərin sultanlıq etdiyi Misirdə yazılıb, onda əsəri həmin dövrlə üzvi əlaqədə şərh etmək zəruri şərt kimi ortaya çıxır.

Məlum olduğu kimi, XIII-XIV əsrlərdə Misirdə qədim türkmən (oğuz) və oğuz-qırçaq yazılı dilləri müstəqil şəkildə formalaşmış, paralel olaraq işlənməkdə idi. Bunlardan əlavə, Qızıl Orda ərazisində z qrupu türk dili, eləcə də, həm Qızıl Orda və həm də Misir (məmlüklərin hökmranlığı dövründə) ərazisi üçün ümumi olan türk dili (j qrupu) fəaliyyət göstərməkdə idi.²

Bizcə, məmlüklərin hökmranlığı dövründə ərəb ölkələrində geniş işlənən aparıcı dil olan türk dilini – **oğuz-qırçaq dili**

¹ Вах: А. Шукрлу. Гөстөрөлөн рөү.

² Вах: Э.Н.Наджи. Тюркязычный памятник XIV века "Гулистан" Сейфа Сарай и его язык. I, Алма-Ата, 1975.

adlandırmaq ədalətli olduğu üçün, bu dildə yaranan abidələri də oğuz-qıpcaq (əlbəttə, zəif də olsa uyğur ənənəsinin təsirini nəzərdə tutmaqla) abidələri hesab etmək elmi olardı. Biz, "Töhfə"ni məhz belə abidələrdən hesab edirik.

Qalın, keyfiyyətli kağızda nəsx xətti ilə yazılmış bu əsərdə ərəb sözləri qara, türk sözləri isə qırmızı mürəkkəblə verilib. 180 səhifədən ibarət abidədə üç minə yaxın söz vardır. Başqa lüğətlərdən fərqli olaraq, burada arxa damaq dodaqlanmayan **a** saiti iki əlif ilə (M. Kaşğaridə olduğu kimi) verilib.

Bu lüğətdə nəzəri cəlb edən başqa bir cəhət də digər lüğətlərdə olmayan onlarla sözü burada verilməsidir. Bundan əlavə, lüğətdə sözlərin sinonim variantları da öz əksini tapmışdır. Belə ki, sözü həm türkmən, həm də qıpcaq və ya tatar variantları da burada verilmişdir. Məs.: **öy-qıpcaq – əv/ev-türkmən**.

Burada işlənmiş həm tatar, həm də türkmən dilləri anlayışına bir qədər ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Bəzi tədqiqatçılar həmin dilləri müasir təsəvvürlə başa düşür, müasir türkmən və tatar dillərində bu xüsusiyyətləri axtarırlar.¹

Burada işlənmiş **türkmən dili** oğuz dili (dilləri), **tatar dili** isə qıpcaq dillərinin bir növ sinonimi kimi başa düşülməlidir.

"Töhfə" əsərinin həm lüğət, həm də qrammatika hissəsi ərəb əlifbası və qrammatikası qayda-qanununa uyğun şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Lüğət hissəsində əvvəlcə ərəb sözü, sonra isə onun qarşılığı verilir.

Lüğətdə bir çox hallarda türk və ya ərəb sözünün bir neçə variantı verilir. Başqa sözlə, bir söz bir neçə sözlə izah olunur. Bu halda sinonim və omonimlərdən geniş istifadə edilir.

"Töhfə" əsəri, hər şeydən əvvəl, fonetik xüsusiyyətlərinə görə nəzər-diqqəti cəlb edir. Burada kar və cingilti samitlərin, eləcə də müxtəlif fonetik hadisələrin sistemli şəkildə izlənməsinə müəllif o qədər də riayət etmir. Belə ki, bəzən eyni söz həm kar, həm də cingilti samitlə verilir, qalın saitlərdən sonra incələr, yaxud da əksi-

¹ Изысканный дар тюркскому языку, Ташкент, 1978., стр.70.

nə, incələrdən sonra qalın saitlər də işlədilir.

Lüğətdə saitlərin uzanması (bu öz əksini sözlərin iki hərflə yazılması ilə tapır), sait və samitlərin bir-birini əvəz etməsi, eləcə də onların düşməsi və əlavəsi kimi türk dilləri üçün səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlər dəqiqliyi ilə öz əksini tapmışdır.¹

Lüğətin giriş hissəsində müəllif bu qəbildən olan digər abidələrdə olduğu kimi, allahı, Məhəmməd peyğəmbəri mədh edir, onların köməyi ilə, dostlarının xahişi ilə bu əsəri yazmağa başladığını bildirir. O göstərir ki, məlum olduğu kimi, insanlar heyvanlardan ağıl və nitqi ilə fərqlənir. Buna görə dillərin qarşılıqlı öyrənilməsi ünsiyyət üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllif göstərir ki, bu dildə (türk) çoxlu əsərlər yazılıb. Mən də belə bir təşəbbüs etdim, əsəri fəsillərə, bölmələrə, yarımbölmələrə, qeydlər hissəsinə ayırdım və adını da "Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə" qoydum.

O göstərir ki, mən əsərimdə qıpcaq dilini əsas götürdüm (çünki o indi burada çox yayılıb) və yeri gəldikcə türkmən dilindən də istifadə etdim.²

"Töhfə" əsəri həm də leksik baxımdan nəzəri cəlb edir. Əvvəla, əsərin əsas qismini məhz elə lüğət hissəsi təşkil edir. Lüğətin mahiyyətini şərh etməzdən əvvəl onu qeyd etmək istərdik ki, burada öz əksini tapmış sözlərin içərisində oğuz mənşəli sözlər müəyyən yer tutur. Müəllifin özünün qeyd etdiyi "türkmən dilindən də yeri gəldikcə istifadə etdim" fikrinə bir qədər ehtiyatla yanaşmaq lazım gəlir. Belə ki, lüğət hissəsini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ümumi türk mənşəli sözləri sərf-nəzər etdikdən sonra yerdə qalan spesifik dil qruplarına aid sözlər içərisində qıpcaq dil qrupu üçün səciyyəvi olanlar türkmən (oğuz) sözlərindən heç də artıq deyil. Müəllifin türkmən mənşəli kimi qeyd etdiyi sözlərdən əlavə, qıpcaq sözləri kimi səciyyələnmiş sözlər içində külli miqdarda oğuz mənşəli sözlərə rast gəlmək olur. Başqa sözlə, müəllif ümumi qrammatik qayda-qanunlarda olduğu kimi, leksik

¹ Yenə orada, səh. 23.

² Бах: Аттухфатуз закийяту филлугатит туркия, Тошкент, 1968, стр.8.

tərkibi səciyyələndirəndə də belə bir sərhədi həmişə gözləyə bilməmişdir (bizcə, bu heç mümkün də deyil).

Müəllif tatar sözlərini qıpçaq sözlərindən ayırır. Bu dövrdə yayılmış digər abidələrdə də tatarların qıpçaqlardan fərqləndirildiyinə, ən yaxşı halda "qıpçaq tatarları" adlandırıldığına rast gəlmək olur. Bəlkə də həmin tatarlar Sultan Beybarsanın hökumranlığı vaxtı (1259-1277) Misirə Dəşti-qıpçaqdan gələnlərdir.¹ Onlar monqol istilasından əvvəl burada yaşayırmışlar.

Abidədə qeyd olunmuş sözlər içərisində oğuz mənşəli sözlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

ağır, alacaq, ev, evlən, əyil, bağla, bağır, bəbək, bilöv, bağ, buğda, dəgirman, degül, degiş, dirsək, diş, düdük, dügmə, ignə, igrən, içəri, işıq, yanqı, yağ, yağla, yağma, yaylıq, yağlama, yoğurt, yalğançı, yalamaq, yoğun, yügür, gələcəkmən, göyəqü (giyöv) gündüz, güs, külqən, qarıncaq (qarışqa), qatla, ləbləbü, mərdivan (nərdüvan), oğul, oğru, oxşa, ögrən, ögüt, pəynir, sağlıq, saman, sığala, tan (dan), tək, toğru, dur, cıblak, çülxaçı, dağ, çağ, şərşə (sərçə), damaq, tək-tək, hər, şölmək (çölmək), köks, muştla (muştuluq), boğaz, iynə, buynuz, doy, min və s.

Lügətdə verilən sözlər içərisində fars, ərəb, Çin, yunan, qədim İran və soqdi dillərindən də müəyyən sözlər vardır. Burada cəmi 65 fars, 12 ərəb və bir neçə söz isə digər dillərdən alınmışdır.¹ Məs.:

Çin dilindən: **inci, şuyun (dəmir); yunan dilindən: papas, limun; soqdi dilindən: kənd, avesta, əjdaha; ərəb: amma, adam, din, kəbin, ləl, məhrum, misri, sultan, hələbi, şami; fars: ərməğan, barabar, zirək, zincir, kosa, mıx, piyala, peyqanbar, tava, usta, tuxum, murdar, əgər, nişan, xoraz, şar (şəhər), şirin** və s.

"Töhfə" əsərində cəmi 3600 söz öz əksini tapmışdır. Onlardan 1729-u isim, 1185-i fə, 313-ü sifət, 92-si say, 53-ü əvəzlik, 34-ü zərf, 22-si bağlayıcı, 32-si qoşma, 7-si ədat, 6-sı isə nidalardan ibarətdir.²

Lügətdə işlənən sözləri şərti olaraq üç qrupa bölmək olar: 1. Ad

¹ Бах: Изысканный дар тюркскому языку, Ташкент, 1978., стр. 74-75 .

² Бах: Изысканный дар тюркскому языку, Ташкент, 1978., стр. 65

bildirən sözlər, 2. Hərəkət bildirən sözlər, 3. Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər.

1. Ad bildirən sözlər

Lügətdə verilən ad bildirən sözlər çox rəngarəng xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, burada insan adları bildirən sözlər (məs.: **Arslan, Çaxmax, Hələb, Sunxur, Alaboğa, Aydoğdu** və s.), qohumluq münasibəti bildirən sözlər (**ata, kürə, kündəş (günü), əkə**), insan və heyvan üzvlərinin adlarını bildirən sözlər (**yürək, tirsək, qanat, sarı, quyruq, qursağ** və s.), məişətdə işlənən sözlər (**qazan, şual, ayaq, şanaq, şiş, piyala** və s.) işlənir. Burada, eyni zamanda, heyvan adları (**boğa, küçük, qoyun, durna, maçı, təkə, arslan, bars, bori, qaşqaldaq, bayquş, əjdaha, ilan, küyə, çayan**), bitki adları (**qabaq, qovun, qarpız, soğan, çuğundur, kəşür, sarımsaq, yavşan, mamık, arpa, künç (küncüt)**), ovçuluğa aid terminlər (**qarmaq, yay, qalqan, qılınç**), yemək adları (**ət, un, yav, bulamac, qurut, süt, ayran, şaqır (çaxır)** və s. bu qəbildən olan sözlər öz əksini tapmışdır.

2. Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər

Bu qrupa əsasən əşyaların əlamət və keyfiyyətlərini, insanlara xas fiziki əlamətləri, rəng bildirən sözlər daxildir. Məs.: **yıqıt, sağır (kar), bükri (qozbel), şolaq, yırtıq, uslu, aru, qalın, nazik, uzun, küflənmiş, yassı, issi, ağ, qara, qızıl, sarı, yaşıl, kök** və s.

3. Hərəkət bildirən sözlər

Bu qəbildən olan fəllər hərəkət, hal, vəziyyət bildirməyə xidmət edir. Məs.:

çix, dur, qal, al, gül, gəl, tat, iç, təbrən, sev, sevin, yaz, bar, at, atıl, bursla, bat, bil, bur, dir (yığ), düq (y), iy (bur), isin, iris (çat), iç, içdir, ı(dı)-tələs (di), işit, iş (iç), yağma (dı), yan, yar, yandır, yarat, yüklət, yüzləş, yüz (üz), çık, alıb, gəl, yürü, yüri,

ğət, gəmir, görsət, kiy, qayıt, qaldır, oltur, oku, tart, tıx, taşla, uzan, tutaş, uyal (utan), uyan (oyan), umsun (ümid etmək), unut, uruş (vuruş), şabla (şapla), şışra (sıçra) və s.

"Töhfə"nin fonetik xüsusiyyətləri haqqında elmi cəhətdən özünü doğrulda bilən səviyyədə söz açmaq çətindir. Bu, hər şeydən əvvəl, ərəb əlifbasının qüsurları ilə, digər tərəfdən isə, əlyazmasına edilən əlavələrlə bağlıdır.

Müəllif göstərir ki, qırçaq dilində 23 hərf vardır. O, bunlardan 19-nu əsas hesab edir: **a, b, t, j, r, z, s, ç, ğ, q, g, l, m, n, x, v, y**. Əslində isə abidədə 25 hərf öz əksini tapmışdır.

Burada maraqlı cəhət orasındadır ki, arxa damaq geniş **a** saiti M. Kaşğaridə olduğu kimi iki əlif işarəsi ilə verilir.

Abidədə kar və cingilti samitlər fərqləndirilir. Məs.:

q-k, b-p, ş-s, z-s, d-t.

qonaq, qonaqladı, qara, qol, qoyun-aydınlıq, büzük, yillik, yüzük, yukundu, ilik, köpük, kömdü, gözlədi, boldı, başmaq, baş, batman, balıq, yaban, aba, abu, abuşka-apdal, apsa, pul, yip, köprü, köp, pənil, tən, təpkəç, tapdı, pəltək, turp, şüprək, yüp, aş, aşıq, aşığa, şal, şapladi, şatlandı, şaştı, şaftalı, qış, qış-qırıq, yalanş-sağsağan, siz, saman, sinək, süzdü, sonqra, su, əz, əmzirçi, əmiz, bez, boz, bəzən, bökməz, boğaz, yalnız-soy, sovuq, soğan, tirsək, toqsan, usta, bolsa, dev, de, dilmac, dinsiz, dik, diş, dana, dörd, til, tiş, tiri, titrəmək, tikti, at, attı və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, "Töhfə" əsasən iki hissədən ibarətdir: 1. qrammatik izahat, 2. lüğət. Əsərin maraqlı bölmələri məhz birinci hissədə öz əksini tapmışdır. Burada ərəb dili qrammatikalarının qəlibində, onunla uyğun və fərqli cəhətlər göstərilməklə o dövr üçün çox mükəmməl bir fonetik, leksik-qrammatik izahat verilmişdir. Bu şərhin əvvəlində həm sait, həm də samit səslərin müxtəlif mövqelərdə necə işlənməsini əks etdirən izahlar, onlara aid misallar göstərilmiş, həmin xüsusiyyətlər ad və fellər əsasında səciyyələndirilmişdir. Bu hissə də bir növ lüğət xarakteri daşıyır. Burada göstərilən fellərin hamısı keçmiş (şühudi) zamandır.

Bundan sonra gələn bölmələrdə isim, sifər, say, əvəzlilər, onlara xas olan kateqoriyalar izah edilir, fellərin əksər kateqoriyaları

zəngin misallar əsasında nəzərdən keçirilir.

Biz "Töhfə"ni morfoloji cəhətdən səciyyələndirərkən bir tərəfdən həmin izahlardan istifadə etmiş, digər tərəfdən isə, lüğət materiallarından faydalanmışıq.

Hal kateqoriyası

"Töhfə" əsərində müşahidə edilən hal sistemi, əsasən, oğuz qrupu dillərində olduğu kimidir. Belə ki, burada hal şəkilçilərinin həm tam və həm də reduksiya olunmuş formaları vardır. Məlum olduğu kimi, bu hal ancaq oğuz qrupu üçün səciyyəvidir. Burada təsirlik halın həm **-ni**, həm də **-ı** şəkilçiləri ilə formalaşan variantları müşahidə olunur.

Yönlük halda isə həm karluq qrupu üçün səciyyəvi olan **-qa/-qə**, **-ka/-kə**, həm də oğuz qrupu dillərinə xas **-a/-ə** şəkilçiləri işlənir. Bundan əlavə, yiyəlik halda biz karluq qrupu üçün səciyyəvi olan **-ninq** formasını görmürük (burada **-nin** işlənir).

Məlum olduğu kimi, karluq qrupunda yerlik hal üçün **-da**, çıxışlıq hal üçün isə **-dan** şəkilçisi səciyyəvidir. Başqa sözlə, onların incə variantları **-də/-de**, **-dən/-den** yoxdur. Burada qədim karluq dilləri üçün səciyyəvi olan **-din** çıxışlıq hal forması da müşahidə edilmir.

Hal sistemində özünü göstərən bir maraqlı cəhət də yerlik və çıxışlıq hallarının **-ta/-tə**, **-tan/-tən** variantlarına malik olmasıdır.

Yuxarıda dediklərimiz əsasında abidənin dilində müşahidə edilən hal sistemini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. adlıq –
2. yiyəlik **-nin**, **-in**
3. yönlük **-a**, **-ə**, **-qa**, **-qə**, **-ya**, **-yə**, **-ka**, **-kə**
4. təsirlik **-ı**, **-nı**
5. yerlik **-da**, **-də**, **-ta**, **-tə**
6. çıxışlıq **-dan**, **-dən**, **-tan**, **-tən**.

"Töhfə" əsərində müşahidə edilən mənsubiyyət kateqoriyası da oğuz səciyyəvidir. Belə ki, burada işlənən mənsubiyyət şəkilçiləri

karluq və qırpaq qrupu dillərindəkindən fərqlənir, oğuz qrupu dillərində özünü göstərən formalarla tamamilə uyğun gəlir. Məs.:

T ə k	C ə m
I ş. -ım, -m	I ş. -ımız, -mız
II ş. -in, -n	II ş. -ınız, -niz
III ş. -ı	III ş. -

"Töhfə" əsərində müşahidə edilən sifətlərin müqayisə dərəcəsi haqqında xüsusi bölmə ayrılmış, burada **-rak/-rək** şəkilçiləri ilə formalaşan sifətlər səciyyələndirilmişdir. Məs.:

ulurak, kiçirək, yaxşıraq, yamanraq və s.

Müəllif göstərir ki, müqayisə həтта kiçiltmə şəkilçiləri qəbul etmiş sifətlərlə də yarana bilər. Məs.:

yaxşıçarak, yamançaraq və s.

Burada sifətlərin üstünlük (**in artırak, in əksik, in ulusırak**) və intensiv formaları (**ağpaq, qırqızıl, qapqara**) da fərqləndirilmişdir.

"Töhfə"də say sistemi əsasən oğuz qrupu dillərinin say sisteminə uyğun gəlir. Bununla belə, burada qırpaq-karluq elementləri də (xüsusilə toplu saylarda) müşahidə edilir.

Abidədə sayların tərkibində bir sıra maraqlı formalar öz əksini tapmışdır. Məs.:

birlə, üçlə, ikkilə, dörtlə, birgül, dörtgül, beşgül, ikkilik, üçlik, dörtlik, təkər-təkər, bir qat, ikki qat və s.

"Töhfə"də əvəzliliklərin aşağıdakı qrupları özünü göstərir:

Şəxs əvəzlilikləri: **mən, sən, o, biz, siz, olar.**

İşarə əvəzlilikləri: **bu, ol, munda, anda, oç bu, oç mən, oçta.**

Sual əvəzlilikləri: **kim, nə, nəlik, nəçik, neçə, qanı, qaçan, nəmə, nədən, qaysı, qaya, qayda, nə yerdə, şeyn** və s.

Qayıdış əvəzlilikləri: **öz, oç, kəndi.**

Təyin əvəzlilikləri: **barça/barşa, timə, hər.**

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər: **kimsə, nəsnə, nəmə, munça.**

Abidənin qrammatik izahat hissəsində fellərə çox böyük yer verilmiş, felə xas qrammatik kateqoriyalar göstərilərək, ərəb dili

felləri ilə müqayisə edilmişdir.

Burada felin zamanları diqqəti cəlb edir. Felin zamanları, məlum olduğu kimi, tarixən daha çox sabitlik göstərmiş, dəyişməyə az meyilli olmuşdur. "Töhfə"də indiki zaman, həmin dövrlərdə yaranan digər abidələrdə olduğu kimi, gələcək zamandan forma etibarilə qəti şəkildə fərqlənmir. Belə ki, **-ar** şəkilçisi ilə formalaşan fellər həm indiki, həm də gələcək zamanı əks etdirir. Məs.:

turarmən, uruşurmən, sanır mən, gedər biz və s.

Bununla belə, abidədə **-ir** variantı da işlənir. Məs.:

gəlməmən, gəlirsiz.

Burada indiki və gələcək zaman formaları **-r, -ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür** şəkilçiləri ilə meydana çıxır. Abidədə oğuz qrupu üçün səciyyəvi olan indiki zaman forması **-yır** tez-tez müşahidə olunur. Məs.: **gəlməyir, yatmayır, deyir, başlayır, yumruklayır** və s.

"Töhfə"də **-a** şəkilçisi ilə bir çox hallarda gələcək, bəzən də indiki-cələcək zaman anlayışı yarana bildiyi qeyd olunur. Məs.: **gələmə, gələbiz, gələlər** və s.

Bu abidədə **-qay/-qəy, -kay/-kəy** şəkilçiləri də gələcək zaman anlayışı yarada bilər. Məs.: **gəlməymən, gəlməqəymən, turqaymən, bolqaymən** və s.

Burada **-ası/-əsi** şəkilçiləri də gələcək zaman forması yaradan əlamətlər kimi şərh olunur. Məs.: **alasısan, alasısız.**

Müəllif göstərir ki, türkmən (oğuz) dilindən başqa, digər dillər üçün **-acaq/-əcək** formaları səciyyəvi deyil. Məs.: **duracaq, gələcək** və s.

Maraqlı haldır ki, **-isər/-isər** şəkilçiləri də burada öz əksini tapıb. Məs.:

gələsər mən, gələsər biz və s.

Felin inkar forması hər üç şəxsdə (**həm tək, həm də cəmdə**) **-maz/-məz** şəkilçiləri ilə formalaşır. Məs.: **gəlməzmən, gəlməzsən, gəlməz (gəlməs), gəlməzbiz, gəlməzsiz, gəlməzlər.**

Bəzən gələrbiz əvəzinə gələriz/gələvüz formaları da müşahidə edilir.

Burada keçmiş zaman anlayışı həm **-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü, -zı, -zi, -zu, -zü** şəkilçiləri ilə, həm də **-mış, -miş, -muş, -**

müş şəkilçiləri ilə ortaya çıxa bilir. Məs.: axdı, aldı, gördü, getti, sattı, oyandı, gəlmiş, turmuş, yatmış və s.

Bu formalardan əlavə, keçmiş zaman mənasının **-ib** feli bağlama forması ilə ortaya çıxa bildiyi qeyd olunur. Məs.: **gəlibdir, durubdur, yatıbdır, ölübdür, bilibdir** və s.

Keçmiş zaman şəkilçilərindən sonra yarımçıq **idi** felinin əlavəsi də müşahidə edilir (**imış** yarımçıq feli haqda məlumat verilmir). Məs.: **doqmuş idi, olturmuş idi, durubdur idi** və s.

Abidədə fel şəkillərinin üçündən - **əmr, şərt** və **xəbər** şəkillərindən danışılır.

Ə m r ş ə k l i

I -ayım/-əyim - qalayım	-alıq, -əlik - qalalıq
II -qın/-qun - qaldın	-ın - qalın
III -sın, -sin - qalsın	-sınlar - qalsınlar

Ş ə r t ş ə k l i

I qalsam	qalsaq
II qalsan	qalsanız
III qalsa	qalsalar

Abidədə felin beş mənə növü haqqında məlumat verilmiş, onlar ərəb dili faktları ilə müqayisə edilmişdir.

Müəllif türk dillərində fellərin aşağıdakı mənə növlərinin olduğunu göstərir:

1. Məlum. 2. Məchul. 3. Qayıdış. 4. Birgəlik-qarşılıq. 5. İcbar növü.

Bu növləri ortaya çıxaran şəkilçiləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Məlum - o
2. Qayıdış - **-in (yaraqlan, təbrən, soyun)**
3. Məchul - **-il (tutul, oyul, urul), -in (taran, yırtın)**
4. Birgəlik-qarşılıq - **-ış, -iş, -uş, -üş (urus, tanış, satış)**

5. İcbar- **-dır, -tır, -tar, -ir, -quz, -qır, -iz (yapdır, biləndir, içir, çıkar, oxut, görkəz, yatkır, ötkər, əmiz).**

"Töhfə" əsərində felə xas iki kateqoriyadan da bəhs edilmişdir: feli sifət və feli bağlamalar.

Feli sifətlərin aşağıdakı şəkilçilərlə düzəldiyi qeyd olunur: **-miş, -ağan, -əyən, -qan, -kən, -üçi, -uçı, -əvçi, -dıq, -dik.** Məs.: **qızarmış (üz), kəlqən, turqan, ölqən, içəqən, aldığı, yedigi, yatuçı, güləvçi** və s.

Müəllif göstərir ki, **-mış** və **-b** formaları həm feli sifət (doğmuş, gəlüb, gedib) həm də keçmiş zaman formaları yarada bilir.

Burada feli bağlamaların rəngarəng formaları haqqında məlumat tapmaq olar:

-ib/-üb, -a/-ə, -uban/-übən, -av/-əv, -qaş/-qəş, -ayın/-əyin, qınça/-qinçə.

Məs.: **çixıb, deb, söyləməyib, gülə, gülübən, minəv, gəlqəş, söyləqəş, mitəyin, bərqinçə** və s.

Abidədə məsdər forması, eləcə də hərəkət adları **-maq, -mək, -u, -ş** şəkilçiləri ilə meydana çıxır: **təzələmək. uruş, yatış, miniş, alu, satu, tutu** və s.

Abidədə zərflər haqqında ayrıca bir bölməyə və ya şərhə rast gəlmədik. Lakin lüğət hissəsində verilən materialdan aydın olur ki, zərflər də burada öz əksini tapmışdır. Belə ki, burada zaman zərflərinə (**axşam, gecə, gündüz, imdi, biltir, bayaq, gündüzleyin**), yer zərflərinə (**aşağı, yıraq, munda, yaxın**), təzi-hərəkət zərflərinə (**az, ikkişər-ikkişər**) rast gəlmək mümkündür.

"Töhfə" əsərində köməkçi nitq hissələri də ayrıca şərh edilmişdir. Ancaq abidənin lüğət hissəsinə nəzər yetirdikdə burada qoşma, bağlayıcı, ədat, nida və miməmlərə rast gəlmək mümkündür.

"Töhfə" əsərində sözyaratma prosesinin ancaq bir tərəfindən - morfoloji yolla sözyaratmadan bəhs olunur, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlmə prosesi isə şərh olunmur.

Lakin bununla belə, abidənin lüğət hissəsində 100-ə yaxın mürəkkəb söz öz əksini tapmışdır. Məs.: **qarakəsək, yeniay, qara irik, Ağ ayğır, qara sıyr, ikki yüzlü** və s.

Abidədə qeyd olunan şəkilçiləri şərti olaraq iki qrupda birləşdirmək olar: 1) ad düzəldən şəkilçilər; 2) fel düzəldən şəkilçilər.

"Töhfə" əsərində rast gəlinən ad düzəldən şəkilçilərdən aşağıdakıları göstərə bilərik:

-lıq, -lik, -luq, -lük (aylıq, ıssilik), -çı, -çi, -çu, -sü (ötməkçi), -ın (axın), -daş (boydaş, öydəş), -maç (tulmaç), -ım (ölüm, yarım), -ma, -mə (süzmə, tüymə), -ı (qarı, örtü), -dak, -dək (qovurdək), -sız (arsız, sakalsız, axçasız), -sav (tamaksav), -sul (yoxsul), -axay (solaxay), -ak, -ək, -ık (tırnak, bitik, bıçaq, tarak, teşik), -lı (küçli, dövlətli, bilikli), -çaq, -çək, -çiq, -şak, -şək, -şük (örümçək, taqarçuq, bürşük), -a, -ə (tünə, keçə), -ış (çəküş, uruş) və s.

Abidədə müşahidə edilən fel düzəldən şəkilçilərdən aşağıdakıları göstərə bilərik:

-la, -lə (tişlə, buzla, mıxla, tobraxla), -ar, -ər (yaşar, göyər), -kar (başqar, kutkar), -a, -ə, -ı, -i (tilə, dana, sana, bayı), -ık (yoluk, kəçik), -şıra (bolşıra), -laş, -ləş (yüzləş, ortaqlaş), -lan, -lən (yıqlən, yoxsullan, qaykalan) və s.

Qrammatik izahat hissəsində adlardan fel əmələ gəlmə prosesini işıqlandıran xüsusi bir bölmə də verilmişdir. Burada verilən misalların (fellərin müəyyən hissəsi müəllifin hesab etdiyi kimi, həqiqətən adlardan fel əmələ gətirmək üçün uğurlu hesab edilə bilər. (Məs.: **ağarmaq, sararmaq, göyərmək, yaraqlamaq, tərləmək**) və s.

Bununla belə, əslində fellərdən törəmiş adlar da burada öz əksini tapmışdır. Başqa sözlə, həmin sözlər ancaq fellərdən ad əmələ gəlməsi prosesi üçün səciyyəvi ola bilər. Məs.:

tiləmək-tilək, yemək-yem, biçmək-biçin, taramaq-taraq, satmaq-satun, ölmək-ölüm və s.

Abidənin qrammatik izahat hissəsində türk dillərinin sintaktik quruluşu haqqında çox səthi məlumat verilmişdir. Müəllif göstərir ki, türk dillərində cümlə təkcə bir xəbərdən də (məs.: sattım, gəldim, aldım) ibarət ola bilər. Əgər danışan məlumat şəklində xəbər verirsə, onda mübtəda və xəbər mütləq iştirak etməlidir. Bu halda cümlə mübtəda və xəbərdən ibarət olur. (məs.: Atam yatıbdır; Bəy durmuşdur və s.) Burada cümlələrin təsdiq və inkar olmaq üzrə iki

növü də göstərilir.

Müəllif göstərir ki, türkdilli xalqlar əvvəlcə mübtədani, sonra isə xəbəri işlədirlər. Müəllifə görə, bu dillərdə xəbər yer zərfliyi vəzifəsi də daşıya bilər. Məs.: **Bəy evdədir.**

Bizcə, o, tarixən durur formasının varlığına işarə edir: Bəy evdə durur.

Burada yer, zaman, tərz-i-hərəkət zərfləri, onların cümlədə yeri haqqında, müasir dilçilik baxımından bəsit görünərsə də, maraqlı məlumat verilir. Burada bir çox hallarda nitq hissələri ilə cümlə üzvləri arasında sərhəd qoyulmur, onlar tez-tez bir-birilə qarışdırılır. Abidədə verilən "Fellərin cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinə münasibəti" adlı bölməsində bu özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, XV əsrin ən maraqlı abidələrindən biri olan "Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lügət-it türkiyyə" adlı əsər müasir oğuz və qırqçaq qrupu dillərinin bir sıra mübahisəli cəhətlərini işıqlandırmaya, o dillərin keçib gəldiyi tarixi inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməyə xidmət edə bilən əvəzsiz bir abidədir. Bu abidənin fonetik, leksik-qrammatik təhlili bir tərəfdən oğuz-qırqçaq dillərinin tarixi qrammatikalarının yaradılmasına xidmət edə bilər, digər tərəfdən isə tarixi-müqayisəli qrammatikaların meydana çıxmasına imkan yarada bilər.

"DƏDƏ QORQUD" DASTANLARI

Türkologiya elminə Orta türk dövrünü səciyyələndirən hələlik iki misilsiz abidə məlumdur-Mahmud Kaşğarının "Divani-lügət-it türk" əsəri və "Dədə Qorqud" dastanları.

Hələ XIV əsrin əvvəllərində (1309) əslən oğuz olan tarixçi Əbu-Bəkr ibn Abdulla Aybək əl-Dəvadari Yəməndə ərəb dilində kiçik bir xronika yazmış ("Şöhrətləndirilmişlərin tarixindən bir inci") və həmin əsərdə VI əsrdə Sasani hökmdarı Ənuşirəvanın vəziri Büzürg Mehrə məxsus türkcədən farscaya çevrilmiş bir kitab

¹ Бах: Riza Nur. Oguz-name, İskenderiye, 1928; A. M. Щербак. Огуз-наме. Мухаббат-наме, М., 1959.

haqqında məlumat verilmişdir. "Uluxan ata bitişçi dastanı" adlanan bu əsər VIII əsrdə Harun-ər-Rəşidin vaxtında (763-809) ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. Əbu-Bəkr məhz həmin nüsxədən istifadə edərək, qədim türklərin qəhrəmanlıq dastanları, Oğuz xan, sonralar "Dədə Qorqud" dastanlarına daxil olan "Təpəgöz" haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. "Oğuznamə" kimi tanınan bu əsər "Dədə Qorqud" dastanlarından, həmçinin digər "Oğuznamə"lərdən (məs.: uyğur yazısı ilə yazılan və Parisdə saxlanan "Oğuznamə"dən və b.) fərqlənir. Belə ki, Təpəgöz haqqında rəvayətin müəyyən bir hissəsi dastanlarla səsleşsə də, çoxlu fərqlər də vardır.

Əby-Bəkr yazır ki, türklərdə "Oğuznamə" adlanan çox məşhur, əldən-ələ keçən bir kitab var. Burada onların ibtidai həyatından, ilk hökmdarlarından bəhs olunur. Çox təəssüf ki, bu əsərin orijinalı zamanəmizə qədər gəlib çıxmamışdır.

"Dədə Qorqud" dastanları haqqında müəyyən məlumata biz Əbülqazi Xan Xivəlinin "Şəcəreyi-tərakəmə" adlı əsərində də rast gəlirik.¹ Bizcə, "Dədə Qorqud" dastanlarının "Şəcəreyi-tərakəmə" əsəri ilə üzvi surətdə öyrənilməsi dastanların tarixlə bağlı bir sıra cəhətlərini aydınlaşdırır.

Rəşidəddinin "Cəmi-ət təvarix"ində "Oğuznamə"yə aid hekayələrin çox olduğu qeyd edilir.

Məlum olduğu kimi, "Dədə Qorqud" dastanları elm aləminə 1815-ci ildə bəlli olmuşdur. Alman şərqşünası F. Dits Drezden kitabxanasında "Dədə Qorqud" dastanlarını aşkar etmiş, onların bir boyunu-"Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"u alman dilinə tərcümə edərək, "Odyssey"nin nağıl səciyyəli təkgözlü Siklopun kor edilməsi süjetinin yeni variantı kimi nəşr etdirmişdir. 1857-ci ildə Vilhelm Qrim və "Yeni kəşf olunmuş oğuz Siklopu"nu məhz bu nəşrə görə öz xülasəsinə daxil etmişdi.

F. Dits, həmçinin, "Dədə Qorqud"la bağlı olaraq, dil-üslubca "Dədə Qorqud"la səsleşən XVI əsr türk "Atalar sözləri"ni də çapa hazırlamışdır.

¹ А. Н. Кононов. Родословная туркмен, М.-Л., 1958.

Görkəmli alman şərqşünası Teodor Nyoldek 1859-cu ildə həmin dastanların surətini çıxarıb alman dilinə çevirərək çap etdirmək istəyir, lakin qarşıya çıxan çətinliklərə görə işi başa çatdırmır, topladığı materialları o vaxt Almaniyada təhsil alan V. V. Bartolda (1892) verir. Elə bu vaxtdan həyatının sonuna qədər V. V. Bartold

"Dədə Qorqud" dastanlarından ayrılır. O, əvvəlcə dastanların birinci dörd boyunu rus dilinə tərcümə edərək kiçik bir şərhlə nəşr etdirir. 1922-ci ildə bütün boyları rus dilinə tərcümə edib çapa hazırlayır. Lakin onun sağlığında dastanlar işıq üzü görmür. Əsəri Azərbaycan alimlərindən Həmid Araslı və Məmmədhüseyn Təhmasib 1952-ci ildə Bakıda nəşr etdirirlər. Həmin əsər 1962-ci ildə V. M. Jirmunski və A. N. Kononov tərəfindən çapa hazırlanır və rus dilində nəşr edilir.¹ Bu əsərdə əlavə kimi, üç böyük məqalə də verilmişdir.

V. V. Bartold tərcüməsinin filoloji səviyyəsi çox yüksəkdir. Bu tərcüməni istər Sovetlər Ölkəsində, istərsə də xaricdə rəğbətlə qarşılamışlar. Əsərdə əlavə olaraq verilmiş məqalənin biri elə V. V. Bartoldun özünüdür. "Türk eposu və Qafqaz" ("Турецкий эпос и Кавказ") adlanan məqalədə müəllif bu eposu türkmənlərə aid hesab edir. Onu bu fikrə gətirən səbəb, hər şeydən əvvəl, əsərin sərəlövhəsində yazılmış oğuz sözüdür ("Kitabi-Dədə Qorqud ala lisan-i taifei oğuzan"). V. V. Bartold türkmənlərin əvvəllər oğuz adlandıdığı iddiasını qəbul etdiyindən bu fikri müdafiə etməyə çalışır.

Tarixi faktlar sübut edir ki, "oğuz" sözü heç bir vaxt konkret bir türk xalqını təmsil etməyib. Bu tarixi bir kateqoriya olan, VI-VIII əsrlərdə qədim Tukyü imperiyası daxilində və elə həmin ərazidə (Cənubi Altay və Qərbi Monqolustanda) müxtəlif qəbilə və tayfa ittifaqları, birləşmələri əsasında nəşət edən oğuz qrupu dillərinin ümumi adıdır. Onlar sonralar Sır-Dərya və Aralıq dənizi hövzəsində məskən salırlar (IX-X əsrlər). Qədim oğuz şəhəri olan Yenikənd də bu dövrdə meydana çıxır. Oğuzlar indi Dəşti-qırçaq adlanan ərazini işğal edir və çox möhkəm bir ittifaqda birləşən oğuz

¹ Книга моего деда Коркута, М.-Л., 1962.

hökmranlığını yaradırlar. Sonralar qıpçaq qəbilə ittifaqları onları Dəşti-oğuzdan sıxışdırır. Oğuzlar XI əsrdən başlayaraq Səlcuq hökmdarlarının rəhbərliyi altında İrani, Qafqazın Cənub hissələrini və Kiçik Asiyanın böyük hissəsini tuturlar. Elə bu vaxtlar İslamı qəbul etmiş yarımköçəri oğuzları bəzən türkmən adlandırmağa başlayırlar. Xarici türkoloji ədəbiyyatda bu indi də müşahidə edilməkdədir.

V. V. Bartold öz məqaləsində boyların daxili məzmununu açıraq, onları bir-biri ilə müqayisə edir və belə bir fikrə gəlir ki, boylar arasında üzvi əlaqə olsa da, onlar bir ozan tərəfindən yaradılmayıb. Belə ki, onların poetik çəkisi heç də eyni deyildi. O, Dədə Qorqudun şəxsiyyətini, onun rəvayətlərdə necə öz əksini tapmasını və dastanların yarandığı ictimai-tarixi mühiti səciyyələndirməyə çalışmışdır.

Nəticə etibarilə V. V. Bartold da hadisələrin Qafqazda cərəyan etməsi və dastanların Qafqaz türkmənlərinə məxsus olması fikrinə gəlib çıxır.

Əsərdə verilən ikinci yazı A. Y. Yakubovskinin "Kitabi-Qorqud və onun orta əsr türkmən cəmiyyətinin öyrənilməsində rolu" adlı məqaləsidir¹. Müəllif belə hesab edir ki, oğuz eposu XV əsrdə Azərbaycanda yazılıb. O, bu dastanların çox qədim zamanlardan yaranmağa başladığını göstərir və boyların materialları əsasında oğuzların keçmişini səciyyələndirməyə çalışır. Müəllifə görə, həmin hadisələri oğuzların hələ İslam dinini qəbul etmədiyi qədim zamanlara (IX-X əsrlər) şamil etmək olar.

V.V. Bartoldun hazırladığı "Книга мого Дедя Коркута" adlı əsərdə üçüncü məqalə V. M. Jirmunskinin "Oğuz qəhrəmanlıq eposu" və "Qorqudun kitabı" adlanır². Müəllif çox geniş bir planda dastanların tapılma tarixindən, bu haqda söylənen fikirlərdən söhbət açır, bu haqda nəşr olunan əsərləri saf-çürük edir. Müəllif

¹ А. Ю. Якубовский. "Китаби-Коркут" и его значение для изучения тюркменского общества в эпоху раннего средневековья.

² В. М. Жирмунский. Огузский героический эпос и "Книга Коркута"

boyların IX-X əsrlərdə meydana çıxdığını, lakin ədəbi cəhətdən XV əsrdə tamamilə yenidən işləndiyini, cilalandığını göstərir. V. M. Jirmunskiyə görə, bu boylardan bəzisi hətta V-VI əsrlərə gedib çıxır (Dəli Domrul və b.).

O, boyları digər türk dastanları ilə müqayisəli şərh edir. "Bamsı Beyrək" və "Alpamış" dastanı haqda onun söylədiyi fikirlər diqqətli cəlb edir. Bu fikirlər müəllifin "Türk qəhrəmanlıq eposu" əsərində də geniş şərh edilmişdir.¹

1962-ci ildə H. Araslı tərəfindən "Kitabi-Dədə Qorqud" əsəri yenidən nəşr olunur.² Girişdə H. Araslı həmin dastanların XI-XII əsrlərdə qələmə alındığını, XV-XVI əsrlərdə yenidən üzünün köçürüldüyünü qeyd edir. H. Araslıya görə, bu dastanlar haqqında çoxlu mübahisələr var və hələ bu "mübahisələrə yekun vuran dərin elmi-tədqiqat əsəri yaranmamışdır". Onun fikrincə, dastanların ilk variantı-orijinalı Azərbaycanda yazıya alınmışdır. H. Araslı göstərir ki, Dədə Qorqud adı bir çox türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatında qeyd olunur (qazax, qırğız, başqır, türkmən və b.). Bu rəvayətlər Azərbaycan və türk yazılı ədəbiyyatında da özünü göstərir. Nədənsə, o, bu əsərdə bir qədər uyğunsuzluğa yol vermiş, yəni dastanları müasirləşdirmişdir. Biz müasirləşdirmənin-yəni bugünkü dilimizə keçirmənin əleyhinə deyilik, ancaq əsər yarımçıq müasirləşdirilmişdir. Bu da tədqiqatçıları bir növ çaşdırı bilər.

Azərbaycan dastanlarının dili üzərində prof. Ə. Dəmirçizadə dərin tədqiqat işi aparmışdır.³ Müəllif dastanları xalis Azərbaycan abidəsi hesab edərək, onların VIII-IX əsrlərdən sonra Azərbaycanda yarandığını iddia edir. Ə. Dəmirçizadəyə görə, bu dastanlarda XI əsrdən qabaqki oğuzlar təsvir olunur.

Ə. Dəmirçizadə əsərinin I fəslində abidənin tədqiqinə dair bir sıra mülahizələr söyləməklə yanaşı, qalan üç fəslində dastanların fonetik, qrammatik və leksik quruluşunu ətraflı səciyyələndirir.

¹ В.М.Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974.

² Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, 1962.

³ Ə.Дəmirçизadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili, Bakı, 1959.

"Dədə Qorqud" dastanlarının bədii qiyməti, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, xüsusən Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə əlaqədar cəhətləri haqqında mərhum prof. Ə. Sultanlının dərin səciyyəli silsilə məqalələri nəşr olunmuşdur.¹

Dastanların yaranma tarixi, onlarda əks olunan ictimai-tarixi hadisələr, qəhrəmanların tarixiliyi və müxtəlif folklor materiallarında bu gün belə yaşaması barədə Şamil Cəmişidov ətraflı bəhs etmişdir.²

Azərbaycan ədəbiyyatının qədim dövrlərindən, eləcə də şifahi xalq yaradıcılığından bəhs edilərkən,³ dastanlar qısa şəkildə də olsa, tədqiqata cəlb olunmuşdur.

X. Koroğlu "Türkmən ədəbiyyatı" adlı əsərində dastanların qədim dövrlərdən əmələ gəlməyə başladığını, XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda tamamilə formalaşdığını söyləyir. Onun fikrincə, bu tarixi abidə deyil. Belə ki, burada ən qədimdən XIV əsrə qədər olan tarixi hadisələr qismən əks etdirilir. O, dastanları Azərbaycan, türkmən və türk xalqlarının şərikli epik əsəri hesab edir.⁴

"Dədə Qorqud" dastanlarının yeni (Vatikan) nüsxəsini 1952-ci ildə Ettore Rossi⁵ ortaya çıxarmış və nəşr etdirmişdir. 364 səhifədən ibarət bu kitabda dörd bölmə verilmişdir.

I bölmədə (1-95) dastanlar üzərində aparılan tədqiqatların bibliografiyası verilir. Drezden və Vatikan nüsxələrindən qarşılıqlı şəkildə danışılır. Burada, həmçinin, oğuzların qədim tarixi, yaşayışları, adət-ənənələri, hekayələri, meydana çıxdığı tarixi şərait, onların dil xüsusiyyətləri, boyların coğrafiyası və nəhayət, orta türk abidələri içərisində dastanların yeri müəyyən edilir. Kitabın II bölməsində əvvəlcə Vatikan nüsxəsindən olan 6 boyun tərcüməsi, sonra isə Drezden nüsxəsindən yerdə qalan boyların tərcüməsi ve-

¹ Ə. Sultanlı. Məqalələr, Bakı, 1971.

² Ş. Cəmişidov. "Kitabi-Dədə Qorqud"u vərəqləyərkən, Bakı, 1969.

³ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I. Bakı, 1944; M. H. Təhmasib. Xalq dastanları, Bakı, 1965; Vaqif Vəliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, 1970.

⁴ X. Koroğlu. Туркменская литература, М., 1972, стр. 20-54.

⁵ Ettore Rossi. Kitab-i Dede Qorgut, Citta del Vaticano, 1952.

rilir. Kitabın III bölməsində Vatikan nüsxəsinin faksimilesi verilir, səhvlər düzəldilir, IV bölmə isə indeks və izahlardan ibarətdir.

E. Rossiyə görə, Vatikan nüsxəsi daha düzgündür. Onun fikrincə, mətnləri savadlı bir adam yazmışdır. O, boyları bədii bir əsər yox, qəhrəmanlıq dastanı külliyyatı hesab edir. O, Drezden nüsxəsinin Azərbaycan dilinə, Vatikan nüsxəsinin isə türk dilinə aid olduğunu iddia edir. Əslində isə, Vatikan nüsxəsi sonralar Drezden nüsxəsindən və ya digər bir nüsxədən türk katibininin köçürməsindən və boyları türkləşdirməsindən ibarətdir.

"Dədə Qorqud" dastanları 1958-ci ildə Sürixdə görkəmli alman şərqşünası İohan Hayn tərəfindən alman dilinə tərcümə edilərək, nəfis şəkildə çap edilmişdir.¹ Tərcüməçi əsərə 16 səhifəlik yığcam bir son söz yazmışdır.

İ. Hayn bu əsərin ümumdünya şöhrətini xüsusi qeyd edərək göstərir ki, orta türk dövrünü, xüsusilə oğuzların ictimai-siyasi həyatını dəqiq müəyyənləşdirməkdə bu dastanların əvəzi yoxdur.

Tərcüməçi müqəddimədə oğuzların hələ Orxon yazılarından belə məlum olması, X əsrdə tam formalaşmaları və nəhayət, monqolların təzyiqi altında Qafqaz və Kiçik Asiyaya gəlmələri, islam dövlətləri ilə əlaqəyə girmələrindən ətraflı danışılır.

"Dədə Qorqud" dastanları son zamanlar dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində dayanır. Təsədüfi deyil ki, əvvəlcə ABŞ-da Texas universitetində (1973), sonra isə Londonda (1974) da dastanlar nəfis şəkildə ingilis dilində nəşr olunmuşdur. Hər iki tərcüməyə geniş müqəddimə və şərhlər yazılmışdır. Bu şərhlərdə orijinal fikirlər çox azdır. V. V. Bartoldun, V. Jirmunskinin, H. Araslının, O. Ş. Gökyayın və M. Erginin fikirləri bu və ya başqa şəkildə təkrarlanır.

Texas universiteti tərəfindən nəşr edilən "Dədə Qorqud" dastanları, ingilis dilinə görkəmli türk alimi prof. Faruk Sümer, Ankarada ingilis ədəbiyyatı professoru Əhməd Uysal və Texas universitetinin ingilis dili müəllimi Warren Valker tərəfindən tərcümə edilmişdir.

¹ Das Buch des Dede Korgut, Zürich, 1958.

Burada dastanların IX-XI əsrlərdə oğuzların Orta Asiyada yaşadıqları ərazidə yazıldığı iddia olunur. Müqəddimədə qədim oğuzların həyat tərzini, formalaşması, qırğızlarla, Qızıl Orda ilə döyüşləri və nəhayət, monqolların təzyiqi altında köçüb qərbə getmələri haqqında ətraflı danışılır.

Tərcüməçilərə görə, faktların çoxu tarixidir. Burada ziddiyyətlər də çoxdur. Bunu onlar son, əlimizə gələn çıxan nüsxənin daim dəyişib-dəyişib bu hala düşməsi ilə əlaqələndirirlər. Müəlliflər Qorqudu tarixi şəxsiyyət hesab edirlər.

Burada belə bir iddia irəli sürülür ki, guya bu dastanların ilk əlyazması Əbu-Bəkr ibn Dəvadariyə məxsusdur. Yuxarıda dediyimiz kimi Dəvadariyə məlum olan nüsxə "Oğuznamə"nin bir variantıdır (özü də orijinal deyil, ərəbcəyə tərcümədir).

Tərcüməçilər haqlı olaraq bu dastanları bütövlükdə tarixi yox, bəlkə də epik bir əsər hesab edirlər. Dastanda hadisələr IX-XV əsrlərdə Azərbaycanda baş verdiyi halda, səlcuqların vuruşları, hakimiyyəti, yaratdıqları imperiya, onların süqutu və nəhayət, Ağqoyunlular dövlətinin fəaliyyəti haqqında heç bir qeydə rast gəlinmir. Lakin burada biz qədim oğuz ittifaqlarının həyat tərzini, əxlaq normaları, dinə münasibətləri, şamanizmlə bağlı cəhətlər və dövlət quruluşu haqqında mükəmməl məlumatlara rast gəlirik.

Dastanlardan məlum olur ki, oğuzlar iç və dış oğuz deyərək iki qrupa bölünür. Onlar arasında ciddi bir fərq yoxdur. Onların hamısının ümumi rəhbəri, baş biləni Bayandır xandır. Lakin əsil qəhrəmanlıq göstərən, hamının sevimlisi isə Salur qəbiləsinə məxsus Qazan xandır. Dastanlar yuxarı təbəqənin şənini həsr olunmuşdur. Burada xalq kütləsi, demək olar ki, yox dərəcəsindədir (Qaraca çoban istisna olmaqla).

Dastanlardakı qəhrəmanlar, xüsusilə əsərin müəllifi kimi görünən Dədə Qorqud həddindən artıq idealizə edilir və nəticədə real obrazlılıqdan çıxır. Tərcüməçilər belə hesab edirlər ki, fəvqəltəbii elementlər oğuz qəhrəmanları, eləcə də Dədə Qorqud haqqında türk dilli xalqların folklorundan gəlir. Dastanlarda verilən düşmənlərin adları da türk adlarıdır, özləri də ziddiyyətlidir. Belə ki, Şöklü Məlik dörd döyüşdə dörd dəfə öldürülür. Bunlar boyların bir

adam (ozan) tərəfindən yaradılmadığını bir daha göstərir.

Tərcüməçilər belə hesab edirlər ki, Dədə Qorqud tarixi şəxsiyyətdir. O, oğuzların X-XI əsrlərdə Yenikənddə (paytaxt) hökmranlığı vaxtı dövlət xadimi, diplomat olmuşdur. Kiçik Asiyada isə o, müqəddəsləşdirilmiş, övliyə səviyyəsinə qaldırılmış və əfsənəvi bir adama çevrilmişdir. Burada belə bir fikir də müşahidə olunur ki, dastanlar çox ehtimal ki, ilk dövrlərdə şerlə yazılmış, sonralar isə ozan olmayan bir sıra şəxslər tərəfindən yazıya köçürülmüşdür.

Bu əsər haqqında Mehmet Qaplanın Türkiyədə məlumat səciyyəsi daşıyan "Dədə Korkut Tekasında" adlı bir yazısı nəşr olunmuşdur.

Mətbuatda xəbər verildiyi kimi, 1974-cü ildə İngiltərədə "Dədə Qorqud" dastanları¹ Ceorfrey Lyuis tərəfindən kütləvi tirajla nəşr edilmişdir. Bu nəşr haqqında V. Aslanov "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində və "Azərbaycan za rubejom" məcmuəsində məlumat vermişdir. C. Lyuis kitaba geniş bir müqəddimə yazmış, dastanları oğuzların tarixini işıqlandıran bir abidə kimi yüksək qiymətləndirmişdir. O, "Dastanların" Azərbaycan dilinə xas abidə olduğunu və hadisələrin bu ərazidə baş verdiyi qənaətinə gəlir. O, qətiyyətlə bildirir ki, "Dastanlar" XV-XVI əsrlərdə yox, çox-çox əvvəllər yaranıb, sonralar isə yazıya köçürülüb. O göstərir ki, dastanlarda şamanlıq ünsürləri islam ünsürlərindən daha çoxdur. C. Lyuis belə hesab edir ki, boyların əvvəlində verilmiş müqəddimə sonradan artırılmışdır. Ona görə, o, bu müqəddiməni "Dədə Qorqudun müdrikliyi" adı altında sona keçirib. Kitabın sonunda şərhlər də verilmişdir.

C. Lyuis M. Erginlə razılaşmayaraq qeyd edir ki, Drezden və Vatikan nüsxələri eyni mənbədən köçürülməyib (Bizcə, Vatikan nüsxəsi heç Drezden nüsxəsindən də köçürülməyib, müstəqildir).

Dastanların ingilis dilində nəşri barədə O. Ş. Gökyayın maraqlı bir məqaləsi nəşr olunmuşdur.² "Dədə Qorqud" dastanları haq-

¹ The book of Dede Korkut. Translated with an introduction and Notes, by Geoffrey Sevis, Penguin, Books, 1974.

² Orhan Şaik Gökyay. Dede Korkut kitabının İngilizce Çevirileri, Türk folklor araştırmaları, № 3-4, 1975.

qında Türkiyədə 1916-cı ildən başlayaraq 60 ildən çoxdur ki, tədqiqat işləri aparılır, dastanların tənqidi mətni hazırlanır. Hər üç nüsxənin faksimile ilə nəşri başa çatdırılıb. Bunlardan əlavə, "Dastanlar" haqqında onlarca tədqiqat işləri nəşr olunmuşdur. Biz ancaq sambal etibarilə digər tədqiqatlardan seçilən O. Ş. Gökyayın və M. Erginin araşdırmaları üzərində duracağıq.

Türkiyədə "Dədə Qorqud" dastanlarının tədqiqi tarixi dastanları ərəb əlifbası ilə

(1916-cı ildə Berlin nüsxəsindən) buraxan Kilisli müəllif Rüfətlə bağlıdır (Kitab-i Dede Korkud ala Lisan-i Taifei- Oguzan")

Türkiyədə ilk dəfə olaraq "Dastanları" latın əlifbası ilə 1938-ci ildə Orxan Şaiq Gökyay nəşr etdirmişdir. ("Dede Korkud" İstanbul, 1938). O. Ş. Gökyay Drezden nüsxəsi ilə Berlin nüsxəsini tutuşdurmaqla özünə qədər buraxılmış bəzi nöqsanları da islah edə bilmişdir. Müəllif dastanlara həsr etdiyi bu kitaba 77 səhifəlik bir giriş yazmışdır. Burada geniş bibliografiya verilmiş, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, dastanların yazılma tarixi, onların nəşr olunması haqqında məlumatlar bu hissədə öz əksini tapmışdır.

Orxan Şaiq sonralar dastanları müasirləşdirərək yeni türkcə çap etdirmiş, onların lüğətini də tərtib etmişdir. "Bugünkü dille Korkud Masalları", I nəşri-İstanbul. 1939, "Bugünkü dille Dede Korkud" (Vatikan nüsxəsi əsasında), II nəşri-1943.

"Dədə Qorqud" dastanlarını yeni türk dilində nəşr etdirən tədqiqatçılardan biri də Suat Hizarçıdır.¹ O, əsərə geniş bir müqəddimə yazmış, dastanların mahiyyətini, Orta türk dövrünün səciyyə-lənməsində onların rolunu və yaranma tarixini göstərməyə çalışmışdır. Müqəddimə geniş olsa da biz burada o qədər də orijinal fikirlərə rast gəlmirik. Müəllif istifadə etdiyi nəzəri mənbələrin də heç birini göstərməmişdir.

Suat Hizarçı dastanları sonralar da yeni türk dilində nəşr etdirmişdir.²

¹ Suat Hizarçı. Dede Korkut Hikayeleri, İstanbul, 1953 (II nəşri-1958, III nəşri-1963).

² Suat Hizarçı. Dede Korkut Hikayeleri, İstanbul, 1966

"Dədə Qorqud" dastanları haqqında monoqrafik səciyyə daşıyan əsərlərdən biri də Ədnan Binyazarın "Dədəm Korkut" əsəridir.

Məlum olduğu kimi, son illər Türkiyədə "özləşdirmə" siyasəti daha qüvvətli şəkildə aparılmaqdadır. Müxtəlif dillərdən türk dilinə keçərək vətəndaşlıq hüququ qazanmış yüzlərcə söz heç bir ehtiyac olmadan dildən çıxarılır. Onların yerinə ya qədim türk abidələrində işlənən söz və ifadələr gətirilir, bu mümkün olmadıqda onların müqabili süni surətdə yaradılır. Belə olduqda Orxan Şaiqin indiki dildə (1938-ci ildə) verdiyi çevirmə artıq ehtiyacı ödəmir. Bu boşluğu Ədnan Binyazarın yeni nəşri doldurmalı idi. O, dastanları "Dədəm Korkud" adlandırır.¹ O, belə bir qənaətə gəlir ki, dastanların kim tərəfindən yazılması o qədər də əhəmiyyətli deyil, əsas məsələ türk xalqlarının belə bir sənətkarı yetişdirməsidir. Biz, məchul olsa da, böyük bir sənətkarla rastlaşırıq. O, Dədə Qorqudu sadəcə bir hekayə qəhrəmanı kimi yox, xalqa yol göstərən mütəfəkkir bir filosof kimi səciyyələndirir.

"Dədə Qorqud" dastanları üzərində səmərəli tədqiqat işi aparan alimlərdən biri də Məhərrəm Ergindir.² M. Ergin hər üç nüsxəni (Drezden, Berlin və Vatikan) tədqiqata cəlb edərək üç cilddən ibarət kapital bir əsər ortaya çıxara bilmişdir. Onun bu əsərlərə qədər "Dədəm Korkut kitabı üzerine" adı altında bir neçə məqaləsi də nəşr olunmuşdur. Əsərin birinci hissəsində giriş, mətn və faksimile bölmələri vardır. Latın əlifbası ilə verilmiş mətnlərdən qabaq hər bir boy haqqında izahat səciyyəsi daşıyan məlumat verilir. Faksimile ilə verilən mətnlər isə Drezden və Vatikan nüsxələrinə aiddir. M. Erginin dastanlar haqqında nəzəri fikirləri 70 səhifəlik girişdə öz əksini tapmışdır. Burada əsasən V. V. Bartoldun, H. Araslinin və daha çox Orxan Şaiqin fikirləri təkrar olunur. Əsərdə Drezden və Vatikan nüsxələrinin faksimilesi diqqəti daha çox çəkir.

M. Erginə görə, Drezden nüsxəsi əsasdır, Vatikan nüsxəsi isə sonralar bu nüsxədən köçürülmüşdür.

Müəllif əsərin girişində Dədə Qorqudun adı üzərində xeyli du-

¹ Adnan Binyazar. Dede Korkut, İstanbul, 1973.

² Muharrem Ergin. Dede Korkut kitabı, Ankara, 1958.

rur; o belə hesab edir ki, dədə sözü sonradan əlavə olunub. O, eyni zamanda bir çox mənbələrdə dədə sözünün ata sözü ilə (Qorqud ata) əvəz edildiyini göstərir.

M. Ergin girişdə bizcə, artıq görünən "Dədə Korkut kitabının içindəkilər" adı altında bir bölmə verir və burada giriş və boyları səciyyələndirir. Müəllif boyların səciyyəsinə verdiyi yerdə, onların bir-dirindən fərqləndiyini göstərsə də, qeyd edir ki, onları ictimai hadisələr, ümumi məzmun birləşdirir. Müəllif belə hesab edir ki, hadisələr bir vaxtda baş verir və bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan oğuz bəylərinə aiddir. Oğuzlar müsəlman olsalar da, müsəlmanlıq zahiri əlamət kimi nəzərə çarpır. Burada ailə çox sağlam əsaslar üzrə qurulur. Əxlaq məsələləri çox qüvvətlidir, həyat köçəridir. Dədə Qorqud isə ilahiləşdirilmiş bir insan tipidir. M. Ergin bu bölmədə tarixi mənbələrdə Dədə Qorqud hekayələrinin izi haqqında ayrıca bəhs edir. Buraya Dədə Qorqud adının yayıldığı yerləri əks etdirən bölmələr əlavə edilmişdir.

Girişdə "Dədə Qorqudun coğrafiyası" bölməsi də vardır. Müəllifə görə, oğuz eli Anadoludadır. Əslində isə, belə bir sərhəddi çəkmək qeyri-mümkündür. Boylarda oğuzların yaşadıkları şəhərlər göstərilmişdir. "Oğuznamələrdə" Qorqudun qədim oğuz elində yaşadığı qeyd olunur. Müəllif belə hesab edir ki, boylar əvvəlki xatirələrə əsasən yazılıb. Hekayələr bu ərazidə XV əsrdə qələmə alınıb. Onun bu fikrə gəlməsi dastanlarda Osmana olan işarə ilə bağlıdır. Belə ki, Osmanlı imperiyası XV əsrdə güclənmişdi. Ağqoynulularla əlaqə də bunu göstərir. Dil etibarilə də əsər XIII-XV əsrlərə aid ola bilər (k<q, -isar-isər yoxdur, -asak, esek çoxdur.)

M. Ergin belə bir ümumi fikrə gəlir ki, "Dədə Qorqud" dastanları Azərbaycan dilində yazılmış və azərbaycanlılara aid bir abidədir.

M. Erginin bu kitabı 1964-cü ildə girişsiz olaraq yenidən nəşr olunmuşdur.¹

M. Erginin ikinci kitabı "Dastanların" indeks və qrammatikasını

¹ Muharrem Ergin. Dədə Korkud kitabı, Ankara, 1964.

əhatə edir.¹

Bu əsərdə fonetika və qrammatika bölmələri diqqəti daha çox çəkir. "Dədə Qorqudun dili" adı ilə gedən bu bölmədə, çox bəsit şəkildə də olsa, "Dastanların" leksik tərkibi haqqında məlumat verilir. Görünür ki, o, 350 səhifəlik bir indeksdən sonra onların geniş səciyyəsinə verməyi lazım bilməmişdir.

O, "Dastanları" qərb türkcəsinin ilk dövrlərində yazılan bir əsər hesab edir (XII-XIII) və əsərin yazılış tarixini XV əsrin II yarısından əvvəl olmadığını söyləyir. Müəllifə görə, qərb türkcəsi ərazi baxımından iki qrupa bölünür: Azəri və Anadolu. Bu ərazidə yaşayanların dili XVI-XVII əsrlərdən sonra əsaslı surətdə fərqlənməyə başlayır. Buna görə də artıq fərqlərin başladığı XV əsrdə yazılan bu "Dastanlar" Azərbaycan dilindədir. Bu, sahəsinə görə də Azərbaycan dastanıdır. Qazı Bürhanəddində gördüyümüz elementlər (XIV) artıq burada formalaşır. Sonra o, yüzlərlə Azərbaycan söz və ifadələrini misal gətirərək "Dastanın" bu dildə yazıldığını sübut etməyə çalışır. O, hətta əsərin üslubunun da Azərbaycan dili üslubu olduğunu qeyd edir. M. Ergin dastanların tərəkməm - çinçəvat şivəsi ilə uyğunluğunu iddia edir. Sonradan müəllif bu nəzəri müddəaların fonetika və qrammatika bölmələrini işlərkən tətbiq edir və dastanların Azərbaycan dilində yazıldığını sübut edən cəhətlərə daha çox üstünlük verir.

"Dədə Qorqud" dastanları üzərində 40 ilə yaxın bir müddətdə yorulmadan tədqiqat işi aparan alimlərdən biri Orxan Şaiq Gökyaydır. O. Şaiq hələ 1938-ci ildə "Dastanlarla" məşğul olmuş, ilk dəfə olaraq onları latın hərfləri ilə nəşr edərək yaymışdır. Onun 1973-cü ildə bu böyük abidəni ilk dəfə əhatəli, geniş və dərin tətbiq edən "Dedem Korkudun Kitabı" adlı min səhifəlik bir əsəri ortaya çıxdı.²

Kitabın əvvəlində dastanların bütün boyları girişlə birlikdə latın hərfləri ilə verilmiş, sonuna isə mükəmməl bir lüğət əlavə edilmişdir. 150 səhifəlik bu lüğətdə 4825 söz verilmiş və qədim türk

¹ Muharrem Ergin. Dədə Korkud kitabı, II, İndeks-Gramer, Ankara, 1963.

² Orhan Şaik Gökyay. Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul, 1974.

abidələrindəki sözlərlə, dialekt və şivələrin leksikası ilə müqayisə olunmuşdur.

Bu hissədə nəzəri cəlb edən yenilik ondan ibarətdir ki, müəllif mətnləri hazırlayarkən hər iki nüsxəni (Drezden və Vatikan nüsxələrini) nəzərə almış, müqayisələr vasitəsilə indiyə qədər oxunması qeyri-mümkün olan və ya düzgün oxunmayan bir sıra söz və ifadələri dəqiqləşdirməyə çalışmışdır. Lüğətdə diqqəti cəlb edən cəhət əvvəlki lüğətlərə nisbətən tam əhatəli olması və digər qədim türk yazılı mənbələri ilə müqayisələr aparılmasındadır. İndeksdən əlavə I hissədə qəbilə, boy, insan, heyvan və yer adlarının lüğəti də ayrıca verilmişdir.

Bizcə, "Dastanların" qədimdən - hələ oğuz-səlcuq qəbilələrinin güclü axınla Qafqaz, İran, Kiçik Asiya və ərəb ölkələrinə gəlməmişdən şamanlığın (qamlığın) hökmran olduğu bir dövrdə digər türk qəbilə ittifaqlarının əhatəsi və təsiri altında meydana çıxdığını, sonralar bu ərazidə get-gedə cilalandığını, yerli türk dilli xalqların şifahi ədəbiyyat nümunələri - dastanları ilə qaynayıb qarışdığını, dəfələrlə yazıya köçürüldüyünü, son variantın isə, kim bilir, neçənci variant olduğunu unutmaq olmaz.

Orxan Şaiq dastanların XV əsrin sonunda yazıya köçürüldüyünü, onun dilinin isə Azərbaycan dili olmadığını iddia edir.

Əgər Orxan Şaiq bu dastanların təkcə Azərbaycan xalqına aid olmadığını iddia etsəydi, onunla qismən razılaşmaq olardı. Belə ki, bu dastanlarda oğuzların hamısının (bu günkü müasir bölgədə) tarixi baxımdan payı var. Lakin Şaiqə görə, XIV əsrdə hələ Azərbaycan dili müstəqil bir dil deyildi (səh. CXCIV)

Tarixi mənbələr - ərəb, erməni, Avropa mənbələri göstərir ki, hələ səlcuqların Azərbaycana gəlmələrindən çox-çox qabaq bura türk dilli tayfaların məskəni olmuşdur. Bu izlər bizim eradan əvvəllərə gedib çıxır. Deməli, səlcuqlar Azərbaycan dilini formalaşdırıb ortaya çıxarmayıb. Səlcuqların hökmranlığı dövründə oğuz mənşəli Azərbaycan türkləri səlcuqların gəlişindən sonra, xüsusilə hökmranlıq səlcuqların əlinə keçdikdən sonra rəsmi surətdə formalaşmağa başlayan Səlcuq dilinin çərçivəsində normaya düşür. Bu dövrdə yaranan Mövlana Cəlaləddinin, Sultan Vələdin (onlar

farsca yazıb, ancaq əsərlərində 500 beytdən çox səlcuqca yazı var) əsərlərini, Əhməd Faqehin "Çərxnamə"sini, Şeyyad Həməzinin "Yusif və Züleyxa"sını, "Süheyli-Novbahar", "Fərhəngnameyi-Sədi" (Məsud ibn-Əhməd), "Qəribnamə", "Fəqirnamə" (Aşiq Paşanın) əsərlərini Azərbaycan və türk dilləri üçün müştərək abidə hesab etmək olar.¹ Bizcə, XI-XIII əsrlərdə rəsmi dövlət quruluşu ilə əlaqədar olaraq əvvəllər müstəqil bir dil kimi mövcud olan Azərbaycan dilinin Səlcuq hökmranlığı dövründə müəyyən bir hüdudda rəsmən formalaşması prosesini bu dilin o dövrdə ortaya çıxması kimi səciyyələndirmək köklü bir yanlışlıqdır.

Əgər O. Şaiqə inansaq ki, XIV əsrdə hələ Azərbaycan dili yox idi, onda XIII-XIV əsrlərdə "Dədə Qorqud"la yanaşı, Yunus İmrənin "Divan"ı, Həsənoğlunun əsərləri, Qazı Bürhanəddinin "Divan"ı, ustad Nəsiminin əsərləri, "Əhməd Hərami dastanı" və onlarla başqa əsərlər bəs hansı dildə yazılmışdır?!

Türk tədqiqatçılarının çoxu "Dastanların" XIV əsrdə yazıya (Azərbaycan ərazisində) alındığını, Azərbaycan yazılı dilinin abidəsi olduğunu dəfələrlə qeyd etmişlər. (F. Köprülü, A. Dilaçar, M. Ergin və b.).

"Dastanların" dili bir çox cəhətdən Nəsiminin şer dili ilə sıx bağlıdır.²

"Dədə Qorqud" dastanları əvvəlki "Oğuznamə"lərdən dil cəhətdən fərqlənir. Dastanlar da həmin "Oğuznamə"lər yazıldığı vaxt qoşulmağa, düzülməyə başlayıb, lakin əsrlərdən-əslərə keçib gəldikcə dəyişməyə uğrayıb, qədim xüsusiyyətlərə yeniləri əlavə oluna-oluna bu şəkldə düşüb.

Bizcə, elə "Dastanlar"dakı yer, məkan məsələsinə, onların qonşularına, döyüslərə də belə baxmaq lazımdır. Buradakı ərazi bir növ xəyalidir, qonşular indiki əraziyə uyğunlaşdırılıb. Müxtəlif dövrlərin yaranma payı, hər dövrün nəfəsi, hətta, boylar arasında da hiss edilir.

¹ Bax: A. Dilaçar. Türk dilinə genel bir baxış, Ankara, 1964, səh. 106-107.

² Bax: Ş. Cəmsidov. Nəsimi şeirlərində "Dədə Qorqud" ifadələri "Nəsimi (məqalələr məcmuəsi)", Bakı, 1973., səh. 218-231 və b.

Burada bir çox amillər və hadisələr paralel gedir: şamanlıq və islam, qırpaq və gürcülərlə vuruş və s.

Dastanların XIV əsrdən sonra yazıya köçürülmədiyini iddia etməyə bir neçə əsas var. Hər şeydən əvvəl, dastanların dili XIV əsr abidələrinin dili ilə səsləşir. Bundan əlavə, dastanlarda İstanbul və Trabzonun hələ oğuzların əlində olmadığına dəfələrlə işarə olunur. Belə olduqda, dastanların XIV əsrdən sonra yazıya alındığını necə iddia etmək olar?!

Dastanların elə bu ərazidə XII-XIV əsrlərdə yaranmadığını söyləməyə əlimizdə müəyyən dərəcədə əsas vardır. Bu ərazidə yerləşən İç-oğuz, Dış-oğuz qətiyyəni real deyil. Oğuzların Azərbaycan ərazisində daimi şəhərləri yoxdur. Onlar tutduqları yerləri, qalaları əllərində saxlamır, vuruşdan sonra yenidən geriyyə qayıdırlar. Kafirlərin də adı türk-islam mənşəlidir. Ağqoyunluların bu dövrdəki döyüşləri, fəaliyyəti qətiyyəni öz əksini boylarda tapmır və s.

Kitabda "Dədə Qorqudun coğrafiyası" adlı bölmədə Abxaziya, Başı Açıq, Ermənistan, Gürcüstan, Qafqaz, Oğuz eli, Taş oğuz, Türküstan, Ağca qala, Alınca, Ağ hasar, Dərbənd, Trabzon, İstanbul, Qaracığ dağı, Ala dağı, Qara dağı, Qara dəniz, Dərəşam və s haqqında tutarlı məlumatlar verilir

O. Şaiq dastanların Azərbaycan dilində yazıldığını iddia edən M.Ergini tənqid edir. O, M.Erginin **əlin qurusun, qulluq etmək, incimək, daşa dönmək, əylənmək (durmaq), beşiklərtmə** və s. söz və ifadələri Azərbaycan dilinə aid etməsinə etiraz edir. Bizcə, bu yerdə O. Şaiq haqlı deyil. Eyni fikri "**sallaqxana**" sözü haqqında da demək olar. O. Şaiq bu sözü **selx** (ərəb) və **xana** (fars) sözlərinin birləşməsindən ibarət olduğunu, Azərbaycan dilinə qətiyyəni aid olmadığını söyləyir. Bizcə, bu, Nəsimidə işlənən **sallax** (dəri soyan) sözü ilə **xana** sözünün birləşməsindən ibarətdir. Məsələn:

Soyun, ey murdar **sallaxlar** Nəsiminin tənini.¹

Bu söz ancaq Azərbaycan dilində **heyvan kəsilən yer** mənasında işlənir.

¹ C. Qəhrəmanov. Nəsimi "Divan"ının leksikası, Bakı, 1970, səh. 292.

O. Şaiq H. Araslının da ünvanına bəzi ədalətsiz tənqidi mülahizələr söyləyir. Bizcə, H. Araslı **günü** sözünü **qısqanclıq, çaxmaq** sözünü **alov/atəş** və **qarmalamaq** sözünü **qaranlıqda o tərəf bu tərəfə hərəkət etmək** deyə izah edən türk tədqiqatçıları ilə haqlı olaraq razılaşmır. H. Araslının özünün bu sözləri izah etməməsinə gəlincə, bizcə, bu, təbiidir, çünki bunların Azərbaycanda dilində izahına heç bir ehtiyac yoxdur.

O. Şaiq bu bölmədə onlarla Azərbaycan sözünü ya yanlış izah etmiş, ya da türk sözü kimi səciyyələndirmişdir. Bunula belə, bu əsərdə indiyə qədər aparılan bir çox tədqiqlərdə buraxılan (leksik, fonetik, qrammatik) səhvlərin əksəriyyəti doğru təshih edilmişdir.

Əsərdə dastanlarda keçən islam motivləri, şamanlığın izləri və digər motivlər haqqında da ayrıca danışılır, atalar sözü və zərb-məsəllərdən bəhs olunur.

O. Şaiq müasir dövrdə türkdilli xalqların şifahi ədəbiyyatında dastanlarda adı keçən qəhrəmanların yaşamalarını da izləmiş və maraqlı uyğunluqlar müəyyənləşdirmişdir.

Müəllif VIII fəsildə Yazıcıoğlu Əlinin "Tarix-əl Səlcuq" adlı əsərindəki "Oğuznamə" parçalarının mətnini vermişdir. Burada mükəmməl bir bibliografiya da verilmişdir. Bu ədəbiyyat siyahısında "Dədə Qorqud" haqqında yazan Azərbaycan alimlərinin çoxunun əsərləri öz əksini tapmışdır. O. Şaiqın "Dədəm Korkudun kitabı" əsəri qorqudşünaslıqda böyük bir hadisə sayıla bilər.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz heç də "Dədə Qorqud" dastanları haqqındakı yazıların hamısını əhatə etmir.¹ Lakin bununla belə, biz "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında yazılmış tədqiqatları da bu nəhəng abidənin elmi-tənqidi şərhinin başlanğıcı hesab edirik.*

¹ Bax: ADU-nun "Elmi əsərlər"i, Dil və Ədəbiyyat seriyası, №4, 1976.

* "Dədə Qorqud" dastanlarının konkret dil xüsusiyyətləri haqqında Ə. Dəmirçizadənin adı çəkilən əsərində kifayət qədər danışılmışdır.

OĞUZ-SƏLCUQ ABİDƏLƏRİ

Müasir Azərbaycan dilinə məxsus leksik-fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərin mahiyyəti məhz digər türk dilləri ilə müqayisədə tam mənası ilə ortaya çıxmağa bilər. Bununla belə, müqayisə vaxtı bir sıra spesifik cəhətləri diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Belə ki, ayrı-ayrı türk dilləri qrupları, ümumiyyətlə, fərdi inkişaf yoluna, elə bu məqamda da külli miqdarda spesifik əlamətlərə malik olduğu kimi, elə bu qrupların özləri də tarixi inkişaf prosesində ayrılmalara, birləşmələrə məruz qaldığı üçün qrup daxilində fərqlənmələrə malik olur, əvvəlki kökündən tamamilə ayrılmasa da az-çox, ancaq burada özünü göstərən leksik-fonetik və qrammatik xüsusiyyətlər də kəsb edir. Oğuz qrupu dillərinə də məhz bu cəhətdən baxmaq, inkişaf prosesi ilə əlaqədar müəyyən dövrlərdə özünü göstərən cəhətləri aşkar etmək lazım gəlir.

Əvvəla, **qədim, orta və yeni oğuz qrupu dilləri** bir-birindən fərqləndirilməlidir. Başqa sözlə, oğuz qrupu dilindən ümumi şəkildə danışmaq özünü o qədər də doğrultmur.

Məlum olduğu kimi, əksər türkoloji ədəbiyyatda tarix etibarilə qədim oğuzlar (göy türklər) V-VIII, **orta oğuzlar** VIII-XI, **yeni oğuzlar** (səlcuqlar) isə XI-XIII əsrlərə aid edilir.

Biz burada onların bir dövründən – yeni oğuz-Səlcuq qrupunu əhatə edən dövrədən, bu dövrdə yaranmış yazılı abidələrin spesifik xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik.

Məlum olduğu kimi, Səlcuq hökmranlığı dövründə yaranan ədəbiyyatın böyük bir qismi fars dilində olmuş, başqa sözlə, Səlcuq yazıçıları, əsasən, fars dilində yazıb yaratmışlar. Bununla belə, bu dövrdə oğuz-Səlcuq dilində yazılmış və bu gün müasir oğuz dillərinin mahiyyətini müəyyənləşdirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir neçə yazılı abidə dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Bundan əlavə, fars dilində yazılmış bir çox əsərlərdə külli miqdarda Səlcuq dilində yazılmış şer parçalarına rast gəlmək mümkündür. Bu cəhətdən Mövlanə Cəlaləddinin, eləcə də, Sultan Vələdin əsərləri xüsusilə fərqlənir. Qeyd edildiyi kimi, burada Səlcuq türkcəsincə yazılmış 500 beytdən çox şer parçasına rast gəlmək olur.

Yeri cəmişkən onu da qeyd etməliyik ki, nəinki farsca yazan Səlcuq yazıçılarının əsərlərində, eləcə də xalis fars mənşəli ədəbi-bədii, həmişinin tarix əsərlərində belə külli miqdarda Səlcuq - Azərbaycan sözlərinə rast gəlmək mümkündür.

XII-XIV əsrlərə aid edilən qədim yazılı abidələrə münasibət məsələsi də ikili səciyyə daşıyır. Bizcə, bu məsələyə aydınlıq gətirmək çox mühüm təcrübi və nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Əksər türk tədqiqatçıları heç bir qeyd-şərtsiz həmin abidələri xalis türk, təəccüblü olsa da, qədim osmanlı abidələri hesab edirlər. Bu abidələrin fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən müqayisəli səciyyəsi göstərir ki, onların bir qismi müştərək-yəni Azərbaycan və türk dilləri ilə ortaq olan abidələrdir (Biz bu qəbildən olan abidələrə Faqəhin "Çərnamə", Şəyyad Həməzin "Yusif və Züleyxa" əsərlərini daxil edirik).

Xalis türk (osmanlı) abidələri kimi şərh edilən "Əhməd Hərami Dastanı, Qazi Bürhanəddinin "Divanı", "Dədə Qorqud" dastanları, eləcə də Həsənəoğlunun, Füzulinin əsərlərinə gəlincə, onların Azərbaycan dilinin qədim abidələri kimi səciyyələndirilməsi zəruridir.

Yeni oğuz dövrü özünə xas rəngarəng və həm də mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik bir dövr hesab olunur. Özündə türkmən, Azərbaycan, türk və qaqaz dillərini birləşdirən oğuz qrupu bu dövrdə digər türk dil qrupları – qırçaq və karluq qrupu dillərinin təsirinə məruz qaldığı kimi, eyni zamanda onlara da güclü təsir göstərmişdir. Elə buna görədir ki, XI-XIII əsrlərdə yaranmış oğuz abidələrində qırçaq və karluq əlamətləri, müvafiq olaraq o qrupların abidələrində isə oğuz xüsusiyyətləri özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir (məs.: "Mahmud Kaşğarının "Divanı-lüğət-it türk", Əlinin "Qisseyi-Yusif", Əhməd Yəsəvinin "Divanı-hikmət", "Məhəbbət-namə", "Nəxc-ül-fəradis", "Oğuznamə" və s.)

X-XIII əsrlər arasında əlimizə xalis oğuz yazılı abidəsi gəlib çatmadığı üçün yeni oğuz dili (əgər belə bir dil olubsa) haqqında müəyyən bir şey demək çətin olur. Bizcə, qədim Azərbaycan, qədim türkmən, qədim türk dillərindən məhz bu dövrdə danışmaq olar.

Zaman keçdikcə ümumoguz xüsusiyyətləri əsasən qalmaqla bu dillərdə fərdi xüsusiyyətlər özünü göstərməyə başlayır, hətta oğuz elementlərinin də bir qismi itir.

Oğuz-Səlcuq dövründə isə ancaq Azərbaycan və türk dillərinin əvvəlcə müştərək, sonra isə fərdi xüsusiyyətlərindən danışmaq mümkündür. Bizcə, oğuz-Səlcuq dövrünə qədər də müstəqil dil olan Azərbaycan dili, Səlcuq dövründə digər oğuz tayfaları ilə birləşərək daha çox ümumi cəhətlər kəsb edərək cilalanır, sabitləşir. XII-XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan və türk dilləri tədricən bir-birindən ayrılaraq, müstəqil dil şəklində inkişaf yoluna qədəm qoyur. Lakin bununla belə, həm Azərbaycan, həm də türk dilində uzun müddət bir-birinin elementləri yaşayır.

Məhz buna görə də həmin dövrdə yaranan abidələrə müştərək abidələr kimi yanaşmaq zəruridir. Həmin dövrlə bağlı olaraq türk (osmanlı) elementlərini də mühafizə edən abidələri isə bu xüsusiyyətlərinə görə xalis türk abidəsi hesab etmək, bizcə, ədalətsizlik olardı. Biz burda həmin dövrün keçid və təcrid olunma xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bir neçə abidənin morfoloji əlamətlərini müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə verməyə çalışacağıq.

Burada XIII əsrin əvvəli üçün səciyyəvi olan Əhməd Faqəhin "Çərxnamə", Şəyyad Həməzinin "Yusif və Züleyxa" əsərləri, eləcə də, XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəli üçün səciyyəvi olan "Dastani-Əhməd Hərami" adlı əsərdən götürülmüş parçalardan, yeri gəldikcə Həsənoğlunun qəzəllərindən, Qazi Bürhanəddinin "Divan"ından istifadə olunmuşdur.

Bu abidələrdə müşahidə edilən müştərəklik və fərqlənmələr daha çox felə xas kateqoriyalarda özünü göstərməkdədir.

Məlum olduğu kimi, XI-XIII əsr oğuz yazılı abidələrində indiki və gələcək zaman həm **-yır**, həm də **-ar/-ər** əlamətləri ilə ifadə olunmuşdur. Sonradan indiki zaman Azərbaycan dilində **-ır**, türkcədə əvvəl **-yür**, sonra isə **-yor** şəklində sabitləşmişdir. Qeyri-müəyyən gələcək zaman forması isə Azərbaycan dilində tam differensiallaşmış **-ar/-ər** (alaram, gələyəm), türk dilində isə **-ar/-ər** geniş gələcək zaman, **-ır** isə qeyri-müəyyən gələcək zaman (gelirim, kalırım, alırım) forması kimi sabitləşmişdir.

Bu xüsusiyyətləri həmin abidələrdə də müşahidə etmək mümkündür: **-ır** şəkilçisi həm indiki, həm keçmiş və həm də gələcək zaman məzmunu yaratmağa xidmət edir.

"Çərxnamə" əsərində:

Ol okun zəhminə kimsənə durmaz/**Görür** ölməz, verür malını qurban; Kim anu dutsa, **olur** Şahi-Mərdan; Qəzayi-asimani çün **erişür**/Ölümə kimsə olumaz payəndan və s

"Yusif və Züleyxa" əsərində:

Bir gecə yatur ikən ol düş **görür**/İrtə turur anı Yakuba **sorur**; Eydür ey baba yaturdum bu gecə/Bir acaep düş görürəm eşit nicə.

"Dastani-Əhməd Hərami"də:

Həramilər çün ol odu **görülər**/Danışban ol aradə **dururlar**; Öləndən **qurtulur** Əhməd Hərami/**Görür** yoldaşları düpdüz təmami.

Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin dilində uzun müddət indiki zaman formaları ilə verilmiş fellər çox vaxt məzmun etibarilə gələcək zamanı (müzare) da bildirmişdir (Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vəqif, Vidadi və b.).

İndiki zamanı bildirən **-ır** formasından başqa, müştərək oğuz-Səlcuq abidələrində **durur** fel forması həmin məzmunu yaratmağa xidmət etmişdir. **Durur** forması Azərbaycan klassik ədəbi dilində uzun müddət özünü xəbər şəkilçisi kimi göstərmişdir (Nəsimi, Kişvəri, Xətai və b.). Onu da qeyd edək ki, bu formaya digər türk dillərində rast gəlinir. Həmin formanı oğuz-Səlcuq abidələrində də müşahidə etmək mümkündür. Məs.:

Görü **turur** hər nə qılsavuz günah ("Yusif və Züleyxa"); Şimdi anda **qoyulupturur** Yusif teni (yenə orada) və s.

Oğuz qrupu dillərində, xüsusilə oğuz-Səlcuq qrupunda felin gələcək zaman formaları maraqlı inkişaf yolu keçmişdir.

Müştərək Səlcuq abidələrində **-acaq/-əcək** qəti gələcək zaman forması müşahidə edilmir. ("Çərxnamə" əsərində bu şəkilçilərlə düzələn iki feli sifətə rast gəlinmişdir: **varacaq yer, gələcək nəsnə gəlir**.)

-asaq/-əcək şəkilçiləri qəti gələcək zaman forması kimi Azərbaycan dilində daha geniş yayılmış, sabitləşmişdir.

Müştərək oğuz-Səlcuq abidələrində **-acaq/-əcək** forması yerinə

onun sinonimi olan **-isar/-isər** şəkilçisi geniş yayılmışdır. Məs.:

Neçə bir **durisar** bu dünya xalqı/ Neçə bil **olsar** dünya abadan?
Yıkılısar bu göglərlə bu yerlər/Qamusu **olsardur** külli viran; Ya-
radılmış cemii **ölisərdür/Qahsardur** heman ol Fərd-ü Rəhman
("Çərnamə"); Şaşı baxdım cüda düşdüm bən andan/Bənim halım
necə **olsar** andan; Neçün yüz döndərəlim bir kişidən/ Nə **deyisər**
bizi, eydun eşidən ("Dastani-Əhməd Hərəmi") və s.

Oğuz-Səlcuq abidələrində gələcək zamanın müzare forması
hələ qəti formalaşmamışdır. Belə ki, **-ır, həm -ar/-ər, -yar/-yər**
formaları qeyri- qəti gələcək məzmun yarada bildiyi kimi, indiki
zaman anlayışı da əks etdirmişdir. Bu şəkilçilərin diferensiallaşma-
sı XVIII əsrə təsadüf edir. Onu da qeyd edək ki, tam diferensiallaş-
ma ancaq Azərbaycan dilində olmuşdur. Digər oğuz qrupu dillərində
-ar/-ər həm indiki, həm keçmiş, həm də gələcək zaman çalar-
lıqları əks etdirə bilər.

-ar/-ər şəkilçiləri tədqiq etdiyimiz abidələrdə də eyni xüsusi-
yətlərə malikdir. Məs.:

Bu dünyada niçün pək yapuşur sən?/Səni andan **qoparur** çərxi-
dövrən; Gətirüb **dartarlar** xayrınlə şərrün/ Həqiqət bil, **qurulur**
onda mizan ("Çərnamə").

Əgər yuxarıda verilən misallardakı **dartarlar** sözündə **-ar/-ər**
şəkilçisi qeyri-qəti gələcək zaman anlayışı yaratmışsa, **qoparur**
(**qoparar** mənasında) və **qurulur (qurular)** sözlərində isə həmin
mənanı **-ur** şəkilçisi yaratmışdır. Eyni mənzərəni biz "Yusif və Zü-
leyxa" və "Dastani- Əhməd Hərəmi"də də görürük. Məs.:

Ol məlik uyanır uykudan **turur**/ Ata **binər** Yusifə qarşı varır;
Çünki görür ol məlik Yusif yüzün/ Ağlı gidər, **unuttur** ol kəndözün
("Yusif və Züleyxa"); Çıxar **görür** nə qul var, nə rəiyyə; Qərar ey-
ləməyib dün-gün **gedərdi**/ Nigarına yavuz əndişə **edərdi** ("Dasta-
ni- Əhməd Hərəmi"); And **içərəm** (içirəm mənasında) səndən
artuq sevməyim/Sənünlə xoş **keçər (keçir)** çağım bənüm (Həsə-
noğlu) və s.

Müştərək abidələrdə **-ar/-ər** müzare zaman şəkilçiləri ilə müva-
zi olaraq **-vam/-vəm** şəkilçiləri də işlənir. Məs: Eldən **varavam** bir
gün; Yolda **oturrəm** cansız/ Gah **ağlayavam** bir gün (Sultan Vələd).

Durur fel forması, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, zaman anla-
yışı ilə yanaşı, daha çox yarımçıq fel vəzifəsini də ifadə edir (Bu
forma uzun müddət Azərbaycan klassik ədəbiyyatında mühafizə
olunmuş, adlardan sonra xəbərlilik kateqoriyasının ifadə vasitəsi ki-
mi işlənmişdir). Məs.:

Bizə xod nə xisab anlara nisbət/Əcəldən qaçmağa yok **durur**
imkan ("Çərnamə"); Ol kişəydür altun akcam **yokturur**/ Üş bilim-
çə kala kamuş **çokturur** (Yusif və Züleyxa"); **Şəfaətsüzdurur** yox-
dur amanı/Nə din bilir o zalım , nə imanı ("Dastani- Əhməd Hərə-
mi"; Dedi: kimin nəsin **albdurur** ol/ Kimin qızına cift olubdurur
ol? ("Dastani- Əhməd Hərəmi").

Məlum olduğu kimi, əksər türk dillərində, eləcə də oğuz qrupu
dillərində **durur** yarımçıq felinin ixtisar olunmuş şəkli müasir döv-
rümüzə qədər mühafizə olunmuşdur. III şəxsdə özünü göstərən bu
formaya bütün şəxslər üzrə ancaq türkmən dilində rast gəlinir. Mü-
qayisə et:

Azərbaycan dilində:

Türkmən dilində:

güclüyəm - güclüyük
güclüsən - gücüsünüz
güclüdür - güclüdürlər

zor(dur)sın-zor(dur)sınız
zordurım - zordurıs
zordur - zordurlar

Abidələrdə şəxs şəkilçilərinin işlənməsində də maraqlı cəhət-
lərə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, I şəxsin cəmində **z**, II şəx-
sin cəmində **-siniz**, III şəxsin təkində isə **-i** ünsürünün varlığı diq-
qəti cəlb edir. Bu proses XVIII əsrin I yarısına qədər Azərbaycan
dilində davam etmiş, **-i** ünsürü isə cənub dialektlərində indi də mü-
sahidə edilməkdədir.

Aşağıdakı misallara diqqət yetirin:

Diriğa **yatisaruz** sən içində/ **Geçisər** üstümüzdən neçə ezman
("Çərnamə"); Etiler biz **gideriz** avın daha/ **Dileriz** Yusif bile gö-
lə ata ("Yusif və Züleyxa"); Biz **varırız** Yusifin bilesinə ("Yusif və
Züleyxa") və s.

Bu dövr abidələrində şəxs sonluğu kimi **-vüz** formasına da rast

gəlinir. Məs.:

Ol ucdan mənzilə **irəməyövüz/** Ögümüz, usumuz **dərəməyövüz** ("Dastani- Əhməd Hərəmi")

Bundan əlavə, abidələrdə felin əmr şəklində **-ahım/- əlim, -gil** formaları da işlənmişdir. **-ahım/- əlim** şəkilçiləri I şəxsin cəmini bildirməyə xidmət edir. (Uzun müddət Azərbaycan dilində işlənmiş, indi dialekt və şivələrimizdə müşahidə edilir). II şəxsin təkini bildirməyə xidmət edən **-gil** ünsürü də Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmuş, bir çox abidələrimizdə, xüsusilə "Dədə Qorqud" dastanlarında geniş işlənmişdir. Müştərək abidələrdə bu formalara tez-tez rast gəlinir. Məs.:

Nədelüm (nə edəlim), çün cihanın işi budur? O dərdə oğradı Davud, Süleyman ("Çərnamə"); Gələcək nəsnə gəlir, çarə yoxdur/Gərək sən yaş yerinə **ağlagil** qan ("Çərnamə"); Vəfa ümma bu dünyadan e xanum/ Anunla **qılmagil** sən əhdi-peyman ("Çərnamə").

I şəxsin təkini və cəmini **-ım və -aq** şəkilçilərinə sinonim olan **-ayın, -əyin** şəkilçiləri də ifadə edə bilir (Bu şəkilçilər bu gün də dialekt və şivələrimizdə işlənir). Məs.:

Sana bir qaç ögütlər **verəyin ben** ("Çərnamə"); Gözünə qarşu bunu **öldürəyin/** Bənə etdigin işi **bildirəyin** ("Dastani- Əhməd Hərəmi") və s.

Abidələrdə inkarlıq əlaməti kimi **-ma(r), -mə(r), -ma(z), -mə(z)** formaları müvazi şəkildə geniş işlənmişdir. Məs.:

Qul oldum **getməzəm** qatından ayruq/ Mütiyəm buna buyurursa buyruq ("Dastani- Əhməd Hərəmi"); Ol iqlimlər isuzluq olmuş idi/Kimsəne **uğramaz** duyulmuş idi ("Dastani- Əhməd Hərəmi"); Az zaman **keçməz** Yusif dəxi gedər/Can haqqa verir, dünyayı tərkdər ("Yusif və Züleyxa").

-ma(z), -mə(z) və -ma(r), -mə(r) formaları Azərbaycan və türkmən dillərində bu gün də işlənməkdədir.

Abidələrdə feli bağlamalara xas bir sıra qədim ünsürlər geniş yayılmışdır. Məs.:

Keçibən qoca Rystəm oturdu/ **Oxuyuban** Güləndamı gətirdi ("Dastani- Əhməd Hərəmi"); Eşitdim bən səni bizə **irincək/Sənin**

hər dürlü güretini **görüncək** ("Dastani- Əhməd Hərəmi"); **Göricək** yüzünü bir canü dildən ("Dastani- Əhməd Hərəmi").

Abidələrin dilində müasir dilimizlə müqayisədə fərqlənmələr daha çox özünü əvəzliliklərdə göstərir. Belə ki, bir çox əvəzliliklər sonralar da klassik ədəbiyyat nümunələrində işlənsə də, bu gün üçün arxaikləşmişdir (**anda, qana, uşda, uş, işbu/uşbu, qamu, qancari, qaçan, qaysı** və s. Məs.:

Nəsihət dutar isen, dinle sözü/Hünərin var isə gəl uşda meydan ("Çərnamə"); **Qamusu** olısdur külli viran; Yarın **andan** keçisər sən, yol oldur ("Çərnamə"); Sana imdi e dərviş kibr **qandan?** ("Çərnamə"); **Ana** layiq bazarını kılayın ("Yusif və Züleyxa"); Yazdılar bir kağızda **işbu** sözü ("Yusif və Züleyxa"); **Qaçan** kim qızı gördü döndü getdi ("Dastani- Əhməd Hərəmi"); Bu vaxtın **qancari** seyran qılaydı ("Dastani- Əhməd Hərəmi") və s.

Abidələrdə keçid xüsusiyyətlərini daha qabarıq göstərən **öz** və **kəndi** əvəzliliklərinin **kəndöz** şəklində birgə işlənməsi diqqəti cəlb edir. Məs.:

Çünki Yusif anası qəbrini görür/ **Kəndözün** şoldəm deveden indirir ("Yusif və Züleyxa"); İsmarladım uş sana **kəndözümü** ("Yusif və Züleyxa"); Çü yaxdı hier oduna **kəndözün/** həqqə ismarladı ol dəm özünü ("Dastani- Əhməd Hərəmi").

Bu mürəkkəb əvəzlilik forması həmin şəkildə Azərbaycan ədəbi dilində sonralar da müşahidə edilmişdir. Eyni fikri **uş/iş/şu, bu** və **işbu** əvəzlilikləri haqqında da söyləmək olar. Məs.:

Döndü Yusif söylədi Züleyxaya/Çox əmək çəkmişən uşbu saraya ("Yusif və Züleyxa"); **Uş** imdi bize degdi növbət elan ("Çərnamə"); Dirığa, gör nə yazılmış, **bu** yazı ("Dastani- Əhməd Hərəmi") və s.

Abidələrin dilində köməkçi nitq hissələri də ayrılır. Belə ki, burada qoşma, bağlayıcı, qismən də ədatları fərqləndirmək mümkündür. Modal sözlər isə hələ formalaşma prosesi keçirmək üzrə olduğundan, müstəqil morfoloji qrup kimi təcrid olunmamışdır. Bu köməkçi nitq hissələrinin əksəriyyəti müasir dilimizdə olduğu kimi işlənməkdədir. Bununla belə, onu da qeyd etməliyik ki, müasir Azərbaycan dilində işlənən qoşmaların bir qismi burada müşahidə

edilmir. Burada **kimi** qoşmasının **bigi, kibi** variantları diqqəti cəlb edir. Məs.:

Qiymət qorıcağaz bil həqiqət/ Gelebek **bigi** dağıla bu insan ("Çərnamə"); Biz bunun **kibi** biti hot yazmadıq ("Yusif və Züleyxa"); Nə ki, bu yola verövüz/ Yüz anun **bigi** alavuz (Sultan Vələd); Bunun **kibi** başa çox gəlir işlər ("Dastani- Əhməd Hərami").

Yuxarıda qeyd etdiyimiz morfoloji xüsusiyyətlər oğuz-Səlcuq dövründə yazılmış keçid səciyyəli abidələrdə həm Azərbaycan, həm də türk dillərinin müştərək paylarını aşkar şəkildə əks etdirir.

"DASTANI-ƏHMƏD HƏRAMİ"

XVIII əsrdə azərbaycanca yazılmış əsərlərin böyük bir qismi zəmanəmizə qədər gəlib çatmamışdır. Bütün XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və elə Azərbaycan dili haqqında Həsənoğlunun kiçik bir qəzəli üzərində fikir söylənilir. Buraya Həsənoğlunun alman şərqşünası Flemminq Barbaranın aşkar etdiyi 18 misralıq ikinci bir qəzəlini də əlavə etmək lazımdır. Çox təəssüf ki, hələ indiyə qədər bu qəzəl elmi təhlilə məruz qalmamışdır.

Yazılı abidələrin dil faktlarının azlığına baxmayaraq, XIII əsrə qədər Azərbaycan ədəbi dili haqqında danışmaq olar və lazımdır.

Hələ XII əsrdə Şirvanşah Axistanın Nizamiyə "Leyli və Məcnun" dastanını azərbaycanca yox, farsca yazmağı əmr etməsi ona dəlalət edir ki, hələ o vaxt bu dildə dastan yazmaq olarmış. Bundan əlavə, XIV əsrin Azərbaycan dilində yazılmış görkəmli sənət əsərləri (Nəsiminin, Qazi Bürhanəddinin və b.) bundan əvvəl də möhkəm, stabil yazı ənənəsinin mövcud olduğunu bir daha sübut edir.

Buraya qədər dediklərimiz bir daha göstərir ki, XIII əsrdə (elə ondan qabaqkı dövrlərdə də) yazılmış hər hansı bir abidə (hətta bir beyt belə) çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XIII əsrin abidəsi hesab edilən "Dastani- Əhməd Hərami" əsəri məhz bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Türk alimi Əhməd Tələt Onay bu əsərə 1928-ci ildə Bolu ma-

¹ Dastan-i Ahmet Harami, İstanbul, 1946.

halında ona bağlı olan bir məcmuənin içərisində təsadüf etmiş və onu məhdud şəkildə 1933-cü ildə çap etdirmişdir. O, yenidən "Dastan"ın üzərinə qayıtmış, onun lüğətini tərtib etmiş, kiçik bir müqəddimə də yazaraq, 1946-cı ildə yenidən nəşr etdirmişdir¹.

Türk alimləri uzun müddət bu əsəri türk abidəsi kimi qəbil etmiş, sonralar onun Azərbaycan dili abidəsi olduğu aşkar edildikdə isə onu daha tədqiqatə cəlb etməmişlər.

Məlumat səciyyəsi daşıyan bir-iki qeydi nəzərə almasaq, "Dastan" haqqında nə bizim ölkəmizdə, nə də xarici ölkələrdə tədqiqat işi yazılmamışdır.

S. Əlizadə namizədlik dissertasiyasında bu abidə barədə müxtəsər məlumat vermiş və onun XIII əsr Azərbaycan dilini tədqiq etmək üçün əhəmiyyətli bir mənbə olduğunu qeyd etmişdir². E.V. Sevortyan isə ad və fel yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlərində "Dastan"dan misallar vermişdir. "Tarama sözlüyü"ndə də bu əsərdən misallar verilir.³

Bu mənzum hekayədə çarqınçılıq, qarətçiliklə məşğul olan Əhməd və onun yoldaşlarının Bağdada getmələri, saray xəzinəsini oğurlamaq planlarından danışılır. Bu əməliyyat vaxtı Əhmədin 9 yoldaşı Məmlük Sultanının qızı Güləndam tərəfindən öldürülür.

Güləndam Əhmədin saçını başının dərisi qarışıq qılıncla qoparıp, özünü isə buraxır. İntiqam almaq məqsədilə Əhməd müxtəlif hiylələrə əl ataraq Güləndamla evlənir, Krıma qayıdarkən yolda onu öldürmək istəyir. Əhməd onu yandırmaq üçün odun dalınca gedərkən Güləndamı yoldan keçən adamlar xilas edib Şiraza gətirirlər. Güləndam burada Şiraz şahzadəsinə ərə gedir, onu tapıb öldürmək istəyən Əhməd Həramini də nəticədə öldürür. Dastanın qısa məzmunu bundan ibarətdir.

Dastan sadə, canlı danışiq dilində - o dövrün ədəbi dilinə xas olmayan bir tərzdə – ərəb-fars söz və birləşmələrindən çox az istifa-

¹ Dastanın orijinalı Türk Dil Qurumunun kitabxanasında saxlanılır.

² S. Əlizadə. "Şühədanamə"də adlar (isim, sifət, say və əvəzlilik). (Dissertasiya), Bakı, 1965, səh.22.

³ Tarama sözlüyü, Ankara, I, 1963.

də edilərək yazılmışdır.

Dastanda işlənmiş ərəb və fars sözlərinin çoxu işlək olan, hamı tərəfindən başa düşülən sözlərdir. Məs.:

əyal (ə), bağ (f), batin (ə), dastan (f), dayə (f), dilavər (f), dür (ə), əlvən (ə), fərş (ə), məbadə (f), pərdə (f) və s.

Dastanda işlənən izafət birləşmələrinin çoxu paralel şəkildə Azərbaycan söz birləşmələri kimi də verilib. Məs.:

sərasər – başdan-başa, dünü gündüz, gicəvü gündüz – gecə-gündüz və s.

Əsər əruz vəzninin "məfailün məfailün məfaül failün" (11 hecalı) yazılmış 816 beytdən ibarət macəra-eşq dastanı - mənzum bir hekayədir. Dastanın sonuncu səhifəsi itdiyindən müəllifin adı, əsərin nə vaxt yazılması haqqında məlumat əldə etmək mümkün deyil. Əsərin bitməməsi özünü iki cəhətdən göstərir. Əvvəla, hadisə yarımçıq qalır, söylənən əhvalat bitmir. İkincisi isə hər səhifənin sonunda gələcək səhifənin başladığı sözün yazılması adətinə əsasən də əsərin bitmədiyi qənaətinə gəlmək olur. Belə ki, 816-cı beytin verildiyi səhifənin sonunda **şu denli** sözünün yazılması, gələcək səhifənin bu kəlmə ilə başlayacağı xəbəri kimi qəbul edilməlidir.

Dastanın Azərbaycan dilində yazılmasını sübut edən tutarlı dəlillər vardır. Hər şeydən əvvəl, bu özünü "Dastan"ın leksik-fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərində göstərir.

Azərbaycan dilində cingiltili samitlər türk dilinə nisbətən geniş yayılmışdır. Bu xüsusiyyət dastanda da özünü aşkar göstərməkdədir.

Məs.: **d - t, od - ot, dürlü - türü, düşdü - tüşdü.**

q - k, qara - kara; ğ - k, ağ - ak və s.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, həmişə olduğu kimi, bu dəfə də əsər çapa hazırlanarkən bu spesifik xüsusiyyətlər müasir türk dilinə uyğunlaşdırılmışdır.¹

Məs.: **qara (قارا) - kara, ağ (آغ) -ak** və s.

Dastanda spesifik, Azərbaycan dilini türk dilindən fərqləndirən x samiti də uyğun surətdə **h** ilə əvəz edilmişdir.

¹ Bunu "Dastan"dən götürülən ərəb əlifbası ilə yazılmış sözlərin müqayisəsindən asanlıqla görmək olar.

Məs.: **xatuni (خاتونی) -hatuni , xoca (خوجا) -hoca, zəxmi yarə (زخمی یارە) -zahmi yare, xiləti ton (خلتی تون) -hiliyeti ton, xoş -hoş** və s.

x samiti söz ortasında da mühafizə olunur, türk dilində isə bu, adətən, k samitinə keçir:

oxumaq -okumak , ayax -ayak , axşam -akşam , yaxın -yakın, yaxınlıq etmək-yakınlıq etmək, baxça -bakça , axça -akça və s.

Eyni sözləri ə saiti haqqında da demək olar. Belə ki, türk dilində (daha doğrusu, imlasında) ə saiti olmadığından , ərəb əlifbası ilə yazılmış sözlərdə buraxılan ön damaq (incə) saiti ə əvəzinə e verilmişdir.

Məs.: **gözlərlər -gözlerler , gəlüp -gelüp , sözə gəldi -söze geldi , gitmək (گیتمک) -gitmek** və s.

Dastanların dili qrammatik cəhətdən də türk dilindən fərqlənir. İndiki zaman forması, əsasən, **-ır** şəkilçisi ilə verilir, **-yor** müşahidə edilmir. Məs.:

görrür, gəlür, bilür, varur, öldürür, verür.

Görür kim atası gəlür qızına/Qızı qarşu **varur** sultan özünə.

Məlum olduğu kimi, XI-XIV əsr abidələrində **-ır** və **-ar/-ər** şəkilçiləri həm indiki, həm də qeyri-müəyyən gələcək zaman anlayışı yaratmağa xidmət etmiş, sonralar isə **-ır** indiki, **-ar/-ər** isə gələcək zamanın göstəricisi kimi sabitləşmişdir. Bu xüsusiyyət eyni ilə "Dastan"da da müşahidə edilir. Məs.:

Düni günə ulayubən **gidərdi (gedirdi)**/ Anun yoldaşlarını ah **edərdi (edirdi)**; Bulam mı qızı deyə fikir **edərdi (edirdi)**; İçindən **keçürür (keçirir)** derdilə ahin və s.

Belə əvəzlənmə "Dədə Qorqud" dastanlarında çox geniş yayılmışdır.

Qədim abidələrdə fellərin inkar formalarında çox vaxt indiki zaman əlaməti **r z-yə** keçir (**-mar/-mər** əvəzinə **-maz/-məz**). **-mar/-mər** forması müasir türkmən dilində indi də qalmaqdadır. Dastanda **-maz** əlaməti həm də gələcək zaman anlayışı yaratmağa xidmət edir. Məs.:

Bugün bana bu **verməz (vermir)** hiç əmani; Nə istərdün yitirdün **bilməzüz (bilmərik)** biz və s.

Dastanda işlənən təyin-qayıdış əvəzlilikləri də türk dilindən fərqlənir. Məlum olduğu kimi, türk dilində **öz** əvəzliyinin müqabilində **kəndi** sözü işlənir. Dastanda isə **öz** əvəzliyi çox geniş yayılmışdır. Məs.:

Yaman gün görmədim hər giz qapunda/ **Özüm** yaxşı gedürdüm
hazrətində; Bakardı xatun anun yüzünə/ Qalır valih ol məhəbub **özi-nə** və s.

Abidə keçid dövründə yazıldığı üçün müştərək sözlərə tez-tez rast gəlinir. Belə ki, divanda həm **kəndi** sözü, həm də **özü** ilə **kəndinin** birləşmiş variantı işlənmişdir.

Məs.: Məsəldür, **kəndü** düşən aqlamazdır/ Axan dəryayı kimsə bağlamazdur;
Didi **gəndözünə** ah neyləyüm bən / Ağuyı göz görə nuş eyləyim bən və s.

Dastanda külli miqdarda Azərbaycan dilinə xas söz birləşmələri işlənmişdir. Bu qəbildən olan birləşmələr türk dili üçün səciyyəvi deyil. Məs.:

yer eləmək, durub getmək, dəng eləmək, bağı qara, başdan-başa, dərisinə sığmaz, sözünü almaq, nişan vermək, məsləhət görmək, zavala gəlmək, yad etmək, yaxınlıq etmək, başını daşa döymək və s.

Buni didi xadim **durdi gitdi**/ Güləndamın sözüni şaha ilətdi;
Nura batdı qamu **baştan başadək**/ Bu cümlə nəki qurıdan yaşadək və s.

Dastanın leksik tərkibində külli miqdarda ancaq Azərbaycan dilinə xas olan sözlər işlənmişdir. Dastanı tərtib edən Tələt Onay bu sözlərin qarşılığını verməyə məcbur olmuşdur. Məs.:

yügürmək, becit olmaq, bayaq, qat, arxa, düşmək, yan, toy, ucundan, ağa, ayruq, buyruq, daş, daşda, tutsaq, ər, dün, kaçan, qatı, od, öz, özü, özün bil, özləri, ulu, us, ün, yaxşı, yaman, yaş, yazı, yetmək, yumaq, yunmaq (yuyunmaq) və s.

Ağalar didigün dutmaq gərəkdür/ Ağı sunar isə yutmaq gərəkdir;
Gələp hamam iəndə **yundılar** xoş /Çün işlər hasil oldu döndilər xoş;
Ulu kiçi anı qamusı bildi/ Dügün kutlulamağa cümlə gəldi və s.

Dastanda işlənən sözlərin bir qismi ədəbi dilimiz üçün arxaikləşsə də, dialekt və şivələrimizdə müşahidə edilir. Məs.:

becid, sürçmək, kancərü, dirlik, yerə (yan-yörə), düyün, ün, biti (pitik), duş (yuxu), suç, yazı (çöl), ərənlər, əkmək (əppək), ari, aqmaq (qalxmaq), yağma, irişmək, ismarlamaq, üşənmək (qorxmaq), varmaq, döşürmək (cəmləiək), qılmaq və s.

Yeri gəlmişkən, maraqlı bir cəhəti qeyd etmək istərdik. Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında **becid** sözü xalis Bakı dialektinə xas bir vahid kimi səciyyələndirilir. Lakin bu söz XII-XIV əsrlərin yazılı abidələrində¹ geniş işlənmişdir. (Bu söz digər Azərbaycan dialekt və şivələrində də müşahidə edilir).

Becid becid ismarlar gəlsin alsın bezini (Yunus İmrə Divanı);
Yalnız gidişin **becid** mi işin? ("Süheyli - Növbahar");
Oradan Əntər **becid** sürdü ("Əntərnamə");
Əgər zərurət olub **becid** gərək olsa islatmadan bitürsələr rəvadır ("Yadigar-İbni Şərif") və s.

Dastanda verilən toponimik adlardan da məlum olur ki, hadisə Azərbaycan ərazisində baş verir. Belə ki, burada biz tez-tez Kırım, Gürcüstan, Şiraz sözlərinə rast gəlirik. Məs.:

Şiraza yüz dutdu gitdi qərübən/ Biləydi ol Güləndam şahı hüban.

Dastanda verilən xörək, musiqi alətlərinin və eləcə də muğamların adları Azərbaycan dilində olduğu kimidir.

Dastanın tərtibçisi Tələt Onay da onun Azərbaycan dilində yazıldığı fikrindədir.

Dastanın yazılma tarixi məlum olmasa da, leksik-fonetik və grammatik quruluşunun tədqiqinə əsasən onun XIII əsrin abidəsi olması fikrinə gəlmək mümkündür.

Hər şeydən əvvəl, dastanın dili XIII-XIV əsrlərin digər abidələri ilə səsləşir. Belə ki, Əhməd Faqehin "Çərnamə", Şəyyad Həməzin "Yusif və Züleyxa" əsərlərinin, Qazi Bühranəddinin, Nəsiminin əsərlərinin, "Dədə Qorqud" dastanlarının spesifik dil faktlarının müqayisəsi vaxtı biz bu uyğunluğu aydın görürük.

Gün ola kim qopa dağlar yerindən/ Berəber ola düpdüz dağı yaban ("Çərnamə");
Hak səni sultan qılasar qamuya/ On bir qardaşın

¹ Ə. Dəmirçizadə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili, Bakı, 1959, səh. 146.

durisar tapuya; Geldiler bunlar atası Yakuba; Buraktılar Yusifi de-
rin kuyuya ("Yusif və Züleyxa"); Ah əgər baxır tapunqı görmə-
yəm/Düş görübən yenə sana yormayam (Qazi Bürhanəddin); Hüs-
nünə heyrandurur huru mələk (Nəsimi); Mənzilə aqibət irər, kim
ki, bu rah içindədür (Həsimi); Mənüm çəkişdigüm, mənüm qılıc-
laşdıgum/ Görgül, ögrəngil və həm pusu olqıl oqul ("Dədə Qorqud"
dastanları); Keçübən ol gicə çün sabah oldu/ Turup Əhməd Həra-
mi saha gəldi ("Dastani-Əhməd Hərami").

Bu uyğunluğu biz Həsənoğlunun qəzəllərinin müqayisəsində
də görürük. Məs.:

Başımdan gitmədi hərgiz sənünlən içtügüm badə; Şəha, şirin
sözün qılır Misirdə bir zaman qasid; And içirəm səndən artuq sev-
məyəm; Səninlə xoş keçir çağum bənüm; Bu Həsənoğlu sənün
bəndəndurur; Ani rədd etmə yüzi ağum bənüm (Həsənoğlu); Didi
kimin nəsin alubdurur ol/ Kimün qızına cift olubdurur ol("Dastani-
Əhməd Hərami").

XIV əsr abidələrindən Aşıq Paşanın "Qəribnamə", "Süheyli-
Növbahar", "Fərhəngnameyi-Sədi" əsərləri ilə "Dastan" arasında
çox böyük uyğunluq özünü göstərir:

Ademi oldur kim anun şükri var/ Kendi halin bilmək üzre fikri
var; Hem bile kendüzini hem ayrığı / Hem bile kim nicedür hak
buyruğu ("Qəribnamə"); Didi gendözinə ah neyləyüm bən? ("Das-
tani-Əhməd Hərami"), Anun cünbüşünü gördü Güləndam; Yaraqı
düzdü qoşdı ol Hərami/ Kırımı qalmaq ayruk arami("Dastani-Əh-
məd Hərami")

"Dastan" Məsud İbn Əhmədin farscadan tərcümə etdiyi "Sü-
heyli- Hövbahar" və "Fərhəngnameyi-Sədi" əsərləri ilə tamamilə
səsləşir, bəlkə də eyniyyət təşkil edir.

(Tələt Onay bu əsərin də Məsud İbn Əhmədə aid ola biləcəyi-
nə işarə edir). Aşağıdakı parçalara nəzər salaq:

Dutup qanlı gibi sürürlər anı /Saraya dekinü saçılır qanı
("Süheyli-Növbahar"); **Ol aracuğa kim derildi çəri/Quruldu, qa-
rıldı, qırıldı çəri** (yenə orada); **Ediməzvən ani ki kişi salam/
Viribiyəm atama bəndən salam** (yenə orada); **Giy, iç, ye, bağış-
la, soyun, yun, arın/ Nə gizlərsən ayrıklar için varın**

("Fərhəngnameyi-Sədi") və s.

Müqayisələr, ehtimal da olsa, belə bir fikir söyləməyə haqq ve-
rir ki, "Dastani-Əhməd Hərami" də farscadan tərcümədir. Hər iki
əsərdə, xüsusilə "Süheyli-Hövbahar" əsərində işlənən bütün qə-
dim formalar, müasir dilimiz üçün arxaik sözlər "Dastani-Əhməd
Hərami"də də işlənmişdir. Fələ, feli sifət və feli bağlamalara xas
qədim formalar "Dastan"da qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Məs.: **-van (-vam), -sar (-sər), -vuz (-vüz), -ğın (-ğün), -iban
(i), -ibən (i), -ayın, -əyin** və s.

**diyivən, gəlüsər, diyisər, yeyisər, alavuz, bilməzüz, olğıl, ol-
dürgil, durubən, irişibən, görəyin, varayım.**

Niçin yüz döndərəlim bu kişidən/ **Nə diyisər** bizi əydin işdən;
Düni günə **ulayıbən** gidərdi/ Anun yoldaşlarını ah idərdi; Sakın bu
razi kimsəyə **deməgil**/ Bu sözi kimsəyə faş **eyləməgil** və s.

XIII-XIV əsrlərin yazılı abidələrində işlənən qədim mənşəli
sözlər "Dastan"da da tez-tez müşahidə edilir.

Məs.: **nəsnə, irişmək, suç, irmək, kanda, qat (yan), bigi,
eşik, biti, kığırmaq, düş (yuxu), taşra, daş(taş), üşənmək, yörə,
qamu, varmaq, kağan, yavuz, sonuc, yalquz, ayruq, yazıq** və s.

Bir iki gün qərar itdi oturdı/Görün fikrində nə nəsnə bitürdü
("Dastani-Əhməd Hərami"); Gələcək **nəsnə** gəlür, çarə yokdur
("Çərxi-namə") və s.

Dastanda qeyri-qəti gələcək (müzare) zaman forması qədim
Səlcuq dilində (**-vam, -vəm, -van**) olduğu kimidir.

Bu cəhətdən Sultan Vələdin əsərləri ilə səsləşmə göz qabağın-
dadır. Müqayisə üçün aşağıdakı parçanı nəzərdən keçirək:

Hem sen köre sen bini, elden **varavam** bir gün/ Yolda oturam
cansuz, kan **ağlayavam** bir gün; Gər olmaya sen benim, tendən çı-
ka tiz canum/Bu kayu bini duta, a suz **ölevem** bir gün (Sultan Və-
ləd); Dir şəhər kəndxudasına **bilirvən**/ Özün yaxşı kişi dövlət **olur-
vəm** ("Dastani-Əhməd Hərami").

Yarımqıq fel forması bu dastanda **durur** şəklində işlənmişdir.
Məs.:

İraq yerə səni verir olursam/ Bana **dərddurur** sənəz olursam;
Güzəl bir **qızdurur** gəndüyə manənd; Görəlim **kimdürür**, nə xo-

cadur ol; Mələk **durur** diyəydün ani mutlaq və s.

Durur yarımçıq feli həmin dövr üçün çox səciyyəvi bir əlamət olub, bütün XIII-XIV əsr abidələrində işlənmişdir.

Say və əvəzlilərdə də qədim formalar mühafizə olunub. Belə ki, miqdar saylarından sonra gələn isimlər, adətən, kəmiyyət şəkilçisi qəbul edə bilir

Məs.: On kişi girdərlər; Dokuz kişi onun yoldaşlarıydı və s.

Bir çox qədim abidələrdə müşahidə edilən bir forma özünü burada da göstərir. Belə ki, **bir-bir** əvəzinə **birin-birin** işlənir. Məs.:

Birin-birin çıxıp taşra varunuz/Olun hazır,yolunuzu görünüz.

Əvəzlilərin qədim şəkilləri də burada geniş yayılmışdır. Məs.: anun, ol, oldur, bular, olar, anda, qanda, qamu, qamusı və s.

Nura batdı **qamu** baştan başadək/Cavabını **anun** çün aldı bular; **Qaçan** kim yoldaşları qızı gördülər/ **Qamusu** qorkubən candan keçdilər.

Məlum olduğu kimi, sifətlərin müqayisə dərəcəsini meydana çıxaran **-raq/-rək** şəkilçiləri bu dövr üçün çox məhsuldar olmuşdur. "Dastan"da da bu cəhət qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir.

Məs.: **tizrək, qaturaq, iraqraq.**

O dövrün digər abidələrində olduğu kimi, burada da hal formalarının biri digərinin yerində işləndiyi müşahidə edilir. Məs.:

Genə Sultan (Sultanın) qatına gəldi bunlar; Keçib taxt üstünə (üstündə) Sultan oturu; Qatı hörmətlüdür atan (atanın) qatında; Qamu bəklərgəlür anda (ona) irişir; Çu sübh oldı yerində (yerindən) durdı Sultan; Könüldən (könüldə) yox idi zərrəcə pası və s.

By əvəzlənmələri biz eynilə Şəyyad Həməzinin "Yusif və Züleyxa" (XIII) əsərində də görürük. Məs.:

Bıraktılar Yusifi derin kuyu (quyuya); Yazığın (yazığı) bağışlargil və s.

Məlum olduğu kimi, qədim dövrlərdə qoşma və köməkçi adlar çox məhdud işlənmiş, bu vəzifəni əsasən hal şəkilçiləri yerinə yetirmişlər. Bu xüsusiyyət özünü qabarıq şəkildə "Dastan"da göstərməkdədir. Belə ki, əksər hallarda **tərəf, yan** köməkçi sözlərinin vəzifəsini yönlük halın ifadə etməsi ilə qarşılaşırıq. Məs.:

Turub Əhməd Hərami **şaha** gəldi və s.

Qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətlər "Dastani-Əhməd Hərami"nin XIII əsrə aid olduğunu göstərir. Dastanın hərtərəfli tədqiqi ədəbi dilimizin inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	5
Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsəri	18
Yusif Balasağunlunun "Qutadqu bilik" əsəri	30
Qütbün "Xosrov və Şirin" poeması	44
“Ət-töhfət-üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” əsəri	61
“Dədə Qorqud” dastanları	75
Oğuz-Səlcuq abidələri	92
“Dastani-Əhməd Hərami”	100

F. R. Zeynalov

**Qədim türk yazılı abidələri
Orta türk dövrü**

*Elmi redaktor dos.: S. Əlizadə
Nəşriyyat redaktoru: K. Əliyev
Tex. red.: R. Abdullayev
Korrektor: M. Qədimova
Cildin rəssamı: Ə. Məmmədov*

**Çapa imzalanıb 24. 11. 2009
Formatı 60x90/16.ç.v.7
Tirajı.500
Ofset çap üsulu.
“Nağil evi“
mətbəəsində çap olunmuşdur
Tel.:(+99412) 498 56 38**